

www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

Research Article / Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

A Critical Examination of Armenian Sources on the Early Khazars

Erken Hazarlara Dair Ermeni Kaynaklarına Eleştirel Bir Bakış

İlhan Aslan*

Abstract: Among the primary sources concerning the early Khazars, Armenian chronicles occupy a significant position. However, these chronicles have not been sufficiently analyzed in terms of content interpretation and philological examination. Consequently, the use of Armenian chronicles in scholarly research is considerably challenging. A major factor contributing to this difficulty is that the events in Armenian sources are not presented within a consistent chronological framework, and the names of Turkish tribes and peoples are recorded in markedly different forms, reflecting the period's tendency toward archaism. In addition, the fact that Armenian historians were often clergy led to the inclusion of numerous elements derived from the Old Testament in their narratives. Due to this characteristic feature of Armenian historiography, religious themes of a legendary nature appear prominently in the depiction of historical events. Within this context, the name T'etal has attracted attention in Armenian narratives thought to be related to the early Khazars, and the German Orientalist Marquart initially identified it with the Hephthalites and subsequently with the Khazars. However, a comparative analysis of the Armenian chronicles with Islamic and other Christian sources concerning the early Khazars indicates that, contrary to Marquart's claim, the name T'etal was used for the Hephthalites until 558 and only after that was associated with the Western Turks, who assumed control over former Hephthalite territories. Accordingly, this study aims to demonstrate, through a comparison of Armenian sources with other Christian and Islamic accounts, that the name T'etal corresponds to the Hephthalites and the Western Turks.

Keywords: T'etals, Hephthalites, Khazars, Western Turks, Armenian Historiography.

Öz: Erken Hazarlara ilişkin birincil kaynaklar arasında Ermeni kronikleri mühim bir mevki işgal eder. Ancak bu kronikler içerik çözümlemesi ve filolojik tahliller açısından yeterince işlenmemiştir. Bu nedenle Ermeni kroniklerinin bilimsel araştırmalar bakımından kullanımı oldukça güçtür. Bu güçlüğü oluşturan etmenlerin başında, Ermeni kaynaklarındaki olayların düzenli bir kronolojik çerçevede sunulmaması ve Türk boy ve budun adlarının dönemin arkaikleştirme geleneğinden hareketle çok farklı bir biçimde kaydedilmesi gelmektedir. Bunun yanı sıra Ermeni tarihçilerin genellikle din adamı olması, olayların ele alınış biçiminde Eski Ahit'e ait çok sayıda unsurun bu eserlerde yer almasına neden olmuştur. Ermeni tarih yazımının bu karakteristik özelliğinden dolayı, tasvir edilen tarihsel olaylarda efsanevi mahiyette olan dinsel temalar önemli ölçüde yer almıştır. Bu bağlamda Ermeni kroniklerinin erken Hazarlara ilişkili olduğu düşünülen anlatılarında Tetal adı dikkatleri çekmiş ve bu adın Alman Doğubilimci Marquart tarafından önce Eftalitlere ve sonra Hazarlara

* Res. Asst. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of Eastern Languages and Literatures

Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8838-244X>

ilhanaslan@erciyes.edu.tr

Cite as/ Atıf: Aslan, İ. (2026). A critical examination of Armenian sources on the early Khazars / Erken Hazarlara dair Ermeni kaynaklarına eleştirel bir bakış. *Turkish Studies-Language and Literature*, 21(3), 4723-4790. Ankara Bilim University Publications. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.89793>

Received/Geliş: 12 February/Şubat 2026

Accepted/Kabul: 20 September/Eylül 2026

Published/Yayın: 25 September/Eylül 2026

Checked by plagiarism software

karşılık geldiği iddia edilmiştir. Ancak Ermeni kroniklerinin, erken Hazarlara dair bilgiler veren İslam ve diğer Hristiyan kaynaklarıyla olan mukayeseli analizi, Tetel adının Marquart'ın iddiasının aksine 558 yılına kadar Eftalitler için kullanıldığına ve bu tarihten sonra Eftalit topraklarının sahibi olan Batı Türkleriyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, erken Hazarlarla ilgili bilgiler veren Ermeni kaynaklarını, diğer Hristiyan ve İslam kaynaklarıyla karşılaştırarak Tetel adının Eftaltilere ve Batı Türklerine karşılık geldiğini ispatlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tetaller, Eftalitler, Hazarlar, Batı Türkleri, Ermeni Tarih Yazımı.

Structured Abstract:

The emergence of the Khazars as an independent khaganate on the historical stage began after the end of the Western Turkic Khaganate's domination in the North Caucasus in 630. Prior to this date, the Khazars were subordinate to the Western Turks and played an active role on their western frontier. Evidence from Chinese, Greek, Georgian, Syriac, Arabic, and Persian chronicles indicates that in their early phase the Khazars remained politically dependent on the Western Turks. Although the narratives concerning the Khazars in these sources are often complex and at times inconsistent, philological and content-based analyses have rendered them highly valuable for historical research. The same cannot be said for Armenian sources, which have not been sufficiently examined from either a philological or textual perspective. As a result, the interpretation of ethnonyms and geographical designations related to Turkic peoples in Armenian historiography remains problematic. A key example is the name 'T'etal', used by Armenian authors to denote a region or people and later associated with the Hephthalites and the Khazars by the German Orientalist Marquart. He initially linked this name to the Hephthalites due to its superficial similarity to the name Hephthal and later argued, on the basis of Islamic sources, that it referred to the Khazars. Although no independent source mentions a nomadic group explicitly called T'etal, the presence of Hephthalite groups east of Iran explains why this designation has often been associated with them. Nevertheless, several accounts clearly employ T'etal for groups attacking from the Khazar region, which makes its identification with the Hephthalites of eastern Iran geographically implausible.

Despite the apparent similarity between the names T'etal and Hephthal, there is no philological relationship between them. The designation 'Tetal', found in Armenian sources, can instead be traced to the biblical name 'Naphtali' and to the Thettaloi mentioned in Greek literature. Armenian historians appear to have applied this archaic name to contemporary peoples in accordance with the literary conventions of their period. In this sense, T'etal represents a distorted Armenian form of the names Naphtali and Thettaloi rather than an authentic ethnonym. The application of this name to the Hephthalites was also chronologically limited. When the general outline of Hephthalite history is considered, Armenian authors can be shown to have used 'Tetal' for the Hephthalites only until 558. After this date, the Hephthalites and their core territory, Tokharistan, came under the domination of the Western Turks, making it impossible for T'etal to continue to denote the Hephthalites. Historical developments indicate that after 558 Armenian historians instead used the name 'Tetal' for the Western Turks who became the new rulers of Tokharistan. Marquart failed to recognise the distinction between the usages of this term by Movses Khorenac'i and Sebeos. While Khorenac'i employed the name T'etalia to denote western Armenia, Sebeos applied it to regions in eastern Iran. Moreover, Sebeos explicitly distinguished between the names Hephthal and T'etal in his account of events after 558. His use of this designation for peoples coming from beyond the Amu Darya, combined with the fact that this region was under Western Turkic control after 558, renders Marquart's interpretation untenable.

The Islamic sources that Marquart relied upon to support his arguments concerning the name T'etal are themselves inconsistent and of limited reliability. Consequently, not only the ambiguities of Armenian sources but also the contradictory narratives found in Islamic historiography contributed to his erroneous conclusions. In several Islamic accounts, the ethnonym Khazar is used in descriptions of events that in fact involve the Western Turks, which led Marquart to equate the name T'etal with the Khazars. An examination of sixth- and seventh-century events in these sources suggests that the Western Turks were often portrayed through their western representatives, namely the Khazars. The absence of a clear distinction between Western Turks and Khazars is understandable, given that both groups were subject to the same khaganate during this period. However, in the works of later Islamic historians such as al-Ṭabarī, al-Mas'ūdī, and Ibn al-Athīr, clear exceptions can be observed. In their accounts of the Umayyad siege of Balanjar around 652, these authors explicitly distinguish between Turks and Khazars and describe the auxiliary forces who came to assist the population of Balanjar as Turks. This evidence corresponds closely with the account of Sebeos, in which the same auxiliary forces are designated by the name T'etal. In light of these observations, Marquart's theory identifying T'etal with the Khazars is no more convincing than his association of the term with the Hephthalites. Accordingly, the name T'etal, derived from Old Testament tradition, should be excluded from the list of Turkic ethnonyms and understood instead as a historiographical label applied by Armenian authors to the Western Turks.

Keywords: T'etals, Hephthalites, Khazars, Western Turks, Armenian Historiography.

ملخص منظم

بدأ ظهور الخزر كخاقانية مستقلة على الساحة التاريخية بعد انتهاء هيمنة الخاقانية التركية الغربية على شمال القوقاز في عام 630 وقبل هذا التاريخ، كان الخزر تابعين للترك الغربيين ولعبوا دوراً نشطاً على حدودهم الغربية. تشير الأدلة المستمدة من السجلات التاريخية الصينية واليونانية والجورجية والسريانية والعربية والفارسية إلى أن الخزر ظلوا في مرحلتهم المبكرة تابعين سياسياً للترك الغربيين. وعلى الرغم من أن الروايات المتعلقة بالخزر في هذه المصادر غالباً ما تكون معقدة ومتضاربة في بعض الأحيان، فإن التحليلات اللغوية والمستندة إلى المحتوى جعلتها ذات قيمة عالية للبحث التاريخي. ولا يمكن قول الشيء نفسه عن المصادر الأرمنية، التي لم تُدرس بشكل كافٍ سواء من منظور لغوي أو نصي. ونتيجة لذلك، يظل تفسير الأسماء العرقية والتسميات الجغرافية المتعلقة بالشعوب التركية في التاريخ الأرمني أمراً الذي استخدمه المؤلفون الأرمن للإشارة إلى منطقة أو شعب، وربطه لاحقاً «(T'etal)» إشكالياً. ومن الأمثلة البارزة على ذلك اسم «تيتال» المستشرق الألماني ماركوارت بالهيفتالين والخزر. وقد ربط هذا الاسم في البداية بالهيفتالين بسبب تشابهه السطحي مع اسم «هيفتال»، ثم جادل لاحقاً، استناداً إلى المصادر الإسلامية، بأنه يشير إلى الخزر. وعلى الرغم من عدم وجود مصدر مستقل يذكر مجموعة بدوية تُسمى صراحة «تيتال»، فإن وجود مجموعات هيفتاليتية شرق إيران يفسر سبب ارتباط هذا الاسم بهم في كثير من الأحيان. ومع ذلك، تستخدم عدة روايات بوضوح اسم «تيتال» للإشارة إلى المجموعات التي كانت تهاجم من منطقة الخزر، مما يجعل ربطها بالهيفتالين في شرق إيران أمراً غير معقول جغرافياً.

على الرغم من التشابه الظاهري بين اسمي «تيتال» و«هيفتال»، لا توجد علاقة لغوية بينهما. ويمكن بدلاً من ذلك إرجاع التسمية «تيتال»، الموجودة في المصادر الأرمنية، إلى الاسم التوراتي «نافتالي» وإلى «الثيتالوي» المذكورين في الأدب اليوناني. يبدو أن المؤرخين الأرمن قد طبقوا هذا الاسم القديم على الشعوب المعاصرة وفقاً للأعراف الأدبية في عصرهم. وبهذا المعنى، يمثل «تيتال» صيغة أرمنية مشوهة لاسمي «نافتالي» و«ثيتالوي» بدلاً من أن يكون اسماً عريقاً أصيلاً. كما كان استخدام هذا الاسم للإشارة إلى الهيفتاليت محدوداً من الناحية الزمنية. وعند النظر إلى الخطوط العريضة لتاريخ الهيفتاليت، يتبين أن المؤلفين الأرمن استخدموا اسم «تيتال» للإشارة إلى الهيفتاليت حتى عام فقط. وبعد هذا التاريخ، وقع الهيفتاليت وأراضيهم الأساسية، توخارستان، تحت سيطرة الأتراك الغربيين، مما جعل من المستحيل أن يستمر 558 استخدام «تيتال» للإشارة إلى الهيفتاليت. تشير التطورات التاريخية إلى أن المؤرخين الأرمن استخدموا بعد عام 558 اسم «تيتال» بدلاً من ذلك للإشارة إلى الأتراك الغربيين الذين أصبحوا الحكام الجدد لتوخارستان. لم يدرك ماركوارت الفرق بين استخدامات هذا المصطلح من قبل موفسيس خوريناكي وسيبيوس. ففي حين استخدم خوريناكي اسم «تيتاليا» للإشارة إلى أرمينيا الغربية، استخدمه سيبيوس للإشارة إلى مناطق في شرق إيران. علاوة على ذلك، ميز سيبيوس بوضوح بين اسمي «هيفتال» و«تيتال» في سرده للأحداث التي جرت بعد عام 558. واستخدامه لهذا المصطلح للإشارة إلى الشعوب القادمة من ما وراء نهر أمو داريا، مقترناً بحقيقة أن هذه المنطقة كانت تحت سيطرة الأتراك الغربيين بعد عام 558، يجعل تفسير ماركوارت غير قابل للدفاع عنه.

إن المصادر الإسلامية التي اعتمد عليها ماركوارت لدعم حججه بشأن اسم «تيتال» هي في حد ذاتها غير متسقة وموثوقيتها محدودة وبالتالي، فإن الغموض في المصادر الأرمنية، وكذلك الروايات المتناقضة الموجودة في التاريخ الإسلامي، ساهمت في استنتاجاته الخاطئة. ففي العديد من الروايات الإسلامية، يُستخدم الاسم العرقي «خزر» في وصف أحداث تتعلق في الواقع بالترك الغربيين، مما دفع ماركوارت إلى مساواة اسم «تيتال» بالخزر. ويشير فحص أحداث القرنين السادس والسابع في هذه المصادر إلى أن الأتراك الغربيين غالباً ما كان يتم تصويرهم من خلال ممثلهم الغربيين، أي الخزر. وغياب التمييز الواضح بين الأتراك الغربيين والخزر أمر مفهوم، نظراً لأن كلا المجموعتين كانتا خاضعتين لنفس الخاقانية خلال هذه الفترة. ومع ذلك، يمكن ملاحظة استثناءات واضحة في أعمال المؤرخين المسلمين اللاحقين مثل الطبري، والمسعودي وابن الأثير. ففي رواياتهم عن الحصار الأموي لبلانجار حوالي عام 652، يميز هؤلاء المؤلفون صراحةً بين الأتراك والخزر ويصفون القوات المساعدة التي جاءت لمساعدة سكان بلانجار بأنها تركية. يتوافق هذا الدليل بشكل وثيق مع رواية سيبيوس، التي يُشار فيها إلى تلك القوات المساعدة نفسها باسم «تيتال». وفي ضوء هذه الملاحظات، فإن نظرية ماركوارت التي تربط «تيتال» بالخزر ليست أكثر إقناعاً من ربطه لهذا المصطلح بالهيفتالين. وبناءً على ذلك، ينبغي استبعاد اسم «تيتال»، المستمد من تقاليد العهد القديم، من قائمة الأسماء العرقية التركية. واعتباره بدلاً من ذلك تسمية تاريخية استخدمها المؤلفون الأرمن للإشارة إلى الأتراك الغربيين.

الكلمات المفتاحية: «تيتال»، الهيفتاليت، الخزر، الأتراك الغربيون، التاريخ الأرمني.

Résumé Structuré:

L'émergence des Khazars en tant que khaganat indépendant sur la scène historique a commencé après la fin de la domination du khaganat turc occidental dans le Caucase du Nord en 630. Avant cette date, les Khazars étaient subordonnés aux Turcs occidentaux et jouaient un rôle actif à leur frontière occidentale. Des éléments tirés de chroniques chinoises, grecques, géorgiennes, syriaques, arabes et persanes indiquent que, dans leur phase initiale, les Khazars sont restés politiquement dépendants des Turcs occidentaux. Bien que les récits concernant les Khazars dans ces sources soient souvent complexes et parfois incohérents, des analyses philologiques et thématiques leur ont conféré une grande valeur pour la recherche historique. On ne peut pas en dire autant des sources arméniennes, qui n'ont pas été suffisamment étudiées, ni d'un point de vue philologique ni d'un point de vue textuel. En conséquence, l'interprétation des ethnonymes et des désignations géographiques liés aux peuples turcophones dans l'historiographie arménienne reste problématique. Un

exemple clé est le nom « T'etal », utilisé par les auteurs arméniens pour désigner une région ou un peuple, puis associé aux Hephthalites et aux Khazars par l'orientaliste allemand Marquart. Il a d'abord lié ce nom aux Hephthalites en raison de sa similitude superficielle avec le nom « Hephthal », puis a soutenu, en s'appuyant sur des sources islamiques, qu'il désignait les Khazars. Bien qu'aucune source indépendante ne mentionne explicitement un groupe nomade appelé 'Tetal', la présence de groupes hephthalites à l'est de l'Iran explique pourquoi cette désignation leur a souvent été associée. Néanmoins, plusieurs récits utilisent clairement le terme « T'etal » pour désigner des groupes attaquant depuis la région khazare, ce qui rend géographiquement invraisemblable son identification avec les Hephthalites de l'est de l'Iran.

Malgré la similitude apparente entre les noms « T'etal » et « Hephthal », il n'existe aucun lien philologique entre eux. La désignation « Tetal », que l'on trouve dans les sources arméniennes, peut, au contraire, être rattachée au nom biblique « Naphtali » et aux Thettaloï mentionnés dans la littérature grecque. Les historiens arméniens semblent avoir appliqué ce nom archaïque à des peuples contemporains, conformément aux conventions littéraires de leur époque. En ce sens, « T'etal » represents a deformed Armenian form of the names « Naphtali » and « Thettaloï » rather than an authentic ethnonym. L'application de ce nom aux Hephthalites était également limitée dans le temps. Si l'on examine les grandes lignes de l'histoire des Hephthalites, on constate que les auteurs arméniens n'ont utilisé le terme « Tetal » pour désigner les Hephthalites que jusqu'en 558. Après cette date, les Hephthalites et leur territoire principal, le Tokharistan, passèrent sous la domination des Turcs occidentaux, ce qui rendit impossible l'utilisation du terme « T'etal » pour désigner les Hephthalites. Les événements historiques indiquent qu'après 558, les historiens arméniens ont plutôt utilisé le nom « Tetal » pour désigner les Turcs occidentaux, devenus les nouveaux souverains du Tokharistan. Marquart n'a pas su reconnaître la distinction entre les usages de ce terme chez Movses Khorenac'i et chez Sébéos. Alors que Khorenac'i employait le nom « T'etalia » pour désigner l'Arménie occidentale, Sébéos l'appliquait à des régions de l'est de l'Iran. De plus, Sebeos a explicitement fait la distinction entre les noms « Hephthal » et « T'etal » dans son récit des événements postérieurs à 558. Son utilisation de cette désignation pour les peuples venant d'au-delà de l'Amou-Daria, combinée au fait que cette région était sous contrôle turc occidental après 558, rend l'interprétation de Marquart indéfendable.

Les sources islamiques sur lesquelles Marquart s'est appuyé pour étayer ses arguments concernant le nom « T'etal » sont elles-mêmes incohérentes et d'une fiabilité limitée. Par conséquent, non seulement les ambiguïtés des sources arméniennes, but aussi les récits contradictoires que l'on trouve dans l'historiographie islamique have contributed to his erroneous conclusions. Dans plusieurs récits islamiques, l'ethnonyme « Khazar » est utilisé pour décrire des événements qui impliquent en réalité les Turcs occidentaux, ce qui a conduit Marquart à assimiler le nom « T'etal » aux Khazars. Un examen des événements des VIe et VIIe siècles dans ces sources suggère que les Turcs occidentaux étaient souvent représentés par l'intermédiaire de leurs représentants occidentaux, à savoir les Khazars. L'absence de distinction claire entre les Turcs occidentaux et les Khazars est compréhensible, étant donné que les deux groupes étaient soumis au même khaganat durant cette période. Cependant, dans les ouvrages d'historiens islamiques postérieurs tels qu'al-Ṭabarī, al-Mas'ūdī et Ibn al-Athīr, on observe des exceptions manifestes. Dans leurs récits du siège d'Omeyyade de Balanjar vers 652, ces auteurs font explicitement la distinction entre les Turcs et les Khazars et décrivent les forces auxiliaires venues prêter main-forte à la population de Balanjar comme étant des Turcs. Ces éléments concordent étroitement avec le récit de Sébéos, dans lequel ces mêmes forces auxiliaires sont désignées sous le nom de T'etal. À la lumière de ces observations, la théorie de Marquart identifiant les T'etal aux Khazars n'est pas plus convaincante que son association de ce terme aux Hephthalites. En conséquence, le nom « T'etal », issu de la tradition de l'Ancien Testament, devrait être exclu de la liste des ethnonymes turcs et être compris plutôt comme une appellation historiographique appliquée par les auteurs arméniens aux Turcs occidentaux.

Mots-clés T'etals, Hephthalites, Khazars, Turcs occidentaux, historiographie arménienne.

Resumen Estructurado:

La aparición de los jazaros como kanato independiente en la escena histórica comenzó tras el fin del dominio del Kanato Turco Occidental en el Cáucaso Norte en el año 630. Antes de esa fecha, los jazaros estaban subordinados a los turcos occidentales y desempeñaban un papel activo en su frontera occidental. Las pruebas procedentes de crónicas chinas, griegas, georgianas, siríacas, árabes y persas indican que, en su fase

inicial, los jázaros siguieron dependiendo políticamente de los turcos occidentales. Aunque los relatos sobre los jázaros en estas fuentes son a menudo complejos y, en ocasiones, incoherentes, los análisis filológicos y de contenido los han convertido en fuentes de gran valor para la investigación histórica. No puede decirse lo mismo de las fuentes armenias, que no han sido examinadas suficientemente ni desde una perspectiva filológica ni textual. En consecuencia, la interpretación de los etnónimos y las denominaciones geográficas relacionadas con los pueblos turcos en la historiografía armenia sigue siendo problemática. Un ejemplo clave es el nombre «T'etal», utilizado por autores armenios para designar una región o un pueblo y posteriormente asociado a los heftalitas y a los jázaros por el orientalista alemán Marquart. Inicialmente, relacionó este nombre con los heftalitas debido a su similitud superficial con el nombre «Hephthal» y, más tarde, argumentó, basándose en fuentes islámicas, que se refería a los jázaros. Aunque ninguna fuente independiente menciona a un grupo nómada llamado explícitamente «T'etal», la presencia de grupos heftalitas al este de Irán explica por qué esta designación se ha asociado a menudo con ellos. No obstante, varios relatos emplean claramente «T'etal» para referirse a grupos que atacaban desde la región jázara, lo que hace que su identificación con los heftalitas del este de Irán resulte geográficamente inverosímil.

A pesar de la aparente similitud entre los nombres «T'etal» y «Hephthal», no existe ninguna relación filológica entre ellos. La denominación «Tetal», que aparece en fuentes armenias, puede remontarse, en cambio, al nombre bíblico «Naftalí» y a los «Thettaloi» mencionados en la literatura griega. Los historiadores armenios parecen haber aplicado este nombre arcaico a pueblos contemporáneos de acuerdo con las convenciones literarias de su época. En este sentido, «T'etal» representa una forma armenia distorsionada de los nombres «Naftalí» y «Thettaloi», más que un etnónimo auténtico. La aplicación de este nombre a los heftalitas también fue cronológicamente limitada. Si se considera el panorama general de la historia heftalita, se puede demostrar que los autores armenios utilizaron «Tetal» para referirse a los heftalitas únicamente hasta el año 558. A partir de esa fecha, los heftalitas y su territorio principal, el Tokharistán, quedaron bajo el dominio de los turcos occidentales, lo que hizo imposible que «T'etal» siguiera designando a los heftalitas. Los acontecimientos históricos indican que, a partir del año 558, los historiadores armenios utilizaron en su lugar el nombre «Tetal» para referirse a los turcos occidentales, que se convirtieron en los nuevos gobernantes de Tokharistán. Marquart no supo reconocer la distinción entre los usos de este término por parte de Movses Khorenac'i y Sebeos. Mientras que Khorenac'i empleaba el nombre «T'etalia» para referirse a Armenia occidental, Sebeos lo aplicaba a regiones del este de Irán. Además, Sebeos distinguió explícitamente entre los nombres «Hephthal» y «T'etal» en su relato de los acontecimientos posteriores al año 558. Su uso de esta designación para los pueblos procedentes de más allá del Amu Darya, junto con el hecho de que esta región estuviera bajo control turco occidental después del año 558, hace insostenible la interpretación de Marquart.

Las fuentes islámicas en las que se basó Marquart para respaldar sus argumentos sobre el nombre «T'etal» son en sí mismas incoherentes y de fiabilidad limitada. En consecuencia, no solo las ambigüedades de las fuentes armenias, sino también las narrativas contradictorias que se encuentran en la historiografía islámica contribuyeron a sus conclusiones erróneas. En varios relatos islámicos, el etnónimo «jazar» se utiliza en descripciones de acontecimientos que, de hecho, involucran a los turcos occidentales, lo que llevó a Marquart a equiparar el nombre «T'etal» con los jazaros. Un análisis de los acontecimientos de los siglos VI y VII en estas fuentes sugiere que a los turcos occidentales se les solía representar a través de sus representantes occidentales, es decir, los jázaros. La ausencia de una distinción clara entre los turcos occidentales y los jázaros es comprensible, dado que ambos grupos estaban sometidos al mismo khaganato durante este periodo. Sin embargo, en las obras de historiadores islámicos posteriores, como al-Tabarī, al-Mas'ūdī e Ibn al-Athīr, se observan claras excepciones. En sus relatos sobre el asedio omeya de Balanjar, alrededor del año 652, estos autores distinguen explícitamente entre turcos y jázaros y describen como turcos a las fuerzas auxiliares que acudieron en ayuda de la población de Balanjar. Esta evidencia concuerda estrechamente con el relato de Sebeos, en el que a esas mismas fuerzas auxiliares se las designa con el nombre de T'etal. A la luz de estas observaciones, la teoría de Marquart que identifica a los T'etal con los jázaros no resulta más convincente que su asociación del término con los heftalitas. Por consiguiente, el nombre «T'etal», derivado de la tradición del Antiguo Testamento, debería excluirse de la lista de etnónimos turcos y entenderse, en cambio, como una etiqueta historiográfica aplicada por los autores armenios a los turcos occidentales.

Palabras clave: Tétales, heftalitas, jázaros, turcos occidentales, historiografía armenia.

结构化摘要:

630年,西突厥可汗国对北高加索地区的统治结束之后,哈扎尔人作为独立的可汗国开始登上历史舞台。在此之前,哈扎尔人隶属于西突厥,并在其西部边疆发挥着积极作用。来自中国、希腊、格鲁吉亚、叙利亚、阿拉伯和波斯编年史的证据表明,在早期阶段,哈扎尔人仍处于对西突厥的政治从属地位。尽管这些史料中关于哈扎尔人的叙述往往复杂且时有矛盾,但通过语言学和内容分析,这些史料对历史研究仍具有极高的价值。亚美尼亚史料则不然,这些史料无论是从语言学还是文本角度,都尚未得到充分考证。因此,对亚美尼亚史学中突厥民族相关的族称和地名的解读仍存在问题。一个关键的例子是“T’etal”这一名称,亚美尼亚作者用它来指代一个地区或民族,后来被德国东方学家马尔夸特与嚧哒人和哈扎尔人联系在一起。他最初因其与“Hephthal”这一名称的表面相似性而将该名称与嚧哒人联系起来,后来又依据伊斯兰文献主张其指代可萨人。尽管没有任何独立史料明确提及一个名为“T’etal”的游牧群体,但嚧哒人部落在伊朗以东的存在,解释了为何这一称谓常被与他们联系在一起。然而,若干记载明确将“T’etal”用于指代从可萨地区发动袭击的群体,这使得将其与伊朗东部的嚧哒人等同在地理上难以成立。

尽管“T’etal”与“Hephthal”这两个名称表面相似,但二者之间并无语言学上的关联。亚美尼亚文献中出现的“Tetal”这一称谓,其实可追溯至《圣经》中的“拿弗他利”(Naphtali)以及希腊文献中提到的“Thettaloi”。亚美尼亚历史学家似乎是根据当时文学惯例,将这一古旧名称套用于同时代的民族。从这个意义上说,“T’etal”代表的是“拿弗他利”和“Thettaloi”名称在亚美尼亚语中的变体,而非一个真实的族称。将这一名称用于嚧哒人的时间范围也是有限的。若考察嚧哒历史的大致脉络,可以证明亚美尼亚作者仅在558年之前将“Tetal”用于指代嚧哒人。此日期之后,嚧哒及其核心领土托哈里斯坦落入西突厥的统治之下,因此“T’etal”便不可能继续指代嚧哒人。历史发展表明,558年后,亚美尼亚史学家转而将“特塔尔”这一名称用于成为托哈里斯坦新统治者的西突厥人。马尔夸特未能辨别莫夫塞斯·霍雷纳奇与塞贝奥斯对该术语使用上的区别。霍雷纳奇使用“特塔利亚”一词指代西亚美尼亚,而塞贝奥斯则将其用于伊朗东部的地区。此外,塞贝奥斯在叙述558年后的事件时,明确区分了“赫夫塔尔”和“特塔尔”这两个名称。他将这一称谓用于指代来自阿姆河以西的民族,加之该地区在558年后确实处于西突厥的控制之下,这些事实使得马尔夸特的解释站不住脚。

马尔夸特为支持其关于“T’etal”这一名称的论点所依据的伊斯兰史料本身存在前后矛盾,且可靠性有限。因此,不仅亚美尼亚史料的模糊性,伊斯兰史学中存在的相互矛盾的叙述也都导致了他错误的结论。在若干伊斯兰史料中,“哈扎尔”(Khazar)这一族称被用于描述实际上涉及西突厥的事件,这导致马尔夸特将“T’etal”一词等同于哈扎尔人。对这些文献中六、七世纪事件的考察表明,西突厥人往往通过其西部代表——即哈扎尔人——来呈现。鉴于在此期间这两个群体均隶属于同一个可汗国,西突厥人与哈扎尔人之间缺乏明确区分是可以理解的。然而,在后来的伊斯兰历史学家——如扎巴里、马苏迪和伊本·阿尔-阿西尔——的著作中,可以观察到明显的例外。在描述约652年倭马亚王朝围攻巴兰贾尔的事件时,这些作者明确区分了突厥人与哈扎尔人,并将前来援助巴兰贾尔居民的辅助部队描述为突厥人。这一证据与塞贝奥斯的记载高度吻合,后者将同一支辅助部队称为“特埃塔尔”(T’etal)。鉴于这些观察结果,马尔夸特将“特埃塔尔”等同于哈扎尔人的理论,其说服力并不比他将该术语与嚧哒人联系起来的观点更强。因此,源自《旧约》传统的“T’etal”这一名称,应从突厥族称列表中剔除,而应将其理解为亚美尼亚史学家对“西突厥”所使用的史学标签。

关键词: T’etal人、嚧哒人、哈扎尔人、西突厥、亚美尼亚史学。

Структурированное Резюме:

Появление хазар как независимого каганата на исторической арене началось после окончания господства Западно-тюркского каганата на Северном Кавказе в 630 году. До этой даты хазары находились в подчинении у западно-тюрков и играли активную роль на их западной границе.

Свидетельства из китайских, греческих, грузинских, сирийских, арабских и персидских летописей указывают на то, что на раннем этапе хазары оставались политически зависимыми от западных тюрков. Хотя повествования о хазарах в этих источниках зачастую сложны и порой противоречивы, филологический и содержательный анализ сделал их чрезвычайно ценными для исторических исследований. То же самое нельзя сказать об армянских источниках, которые не были достаточно изучены ни с филологической, ни с текстологической точки зрения. В результате интерпретация этнонимов и географических обозначений, связанных с тюркскими народами, в армянской историографии остается проблематичной. Ключевым примером является название «Т'етал», которое армянские авторы использовали для обозначения региона или народа, а позднее немецкий востоковед Маркварт связал его с гефталитами и хазарами. Первоначально он связал это название с гефталитами из-за его поверхностного сходства с именем «Гефтал», а позже, опираясь на исламские источники, утверждал, что оно относится к хазарам. Хотя ни один независимый источник не упоминает кочевую группу, прямо называемую «Т'етал», присутствие гефталитских групп к востоку от Ирана объясняет, почему это обозначение часто ассоциировалось с ними. Тем не менее, в нескольких источниках название «Т'етал» явно применяется к группам, нападавшим из хазарского региона, что делает его отождествление с гефталитами восточного Ирана географически неправдоподобным.

Несмотря на кажущееся сходство между названиями «Т'етал» и «Гефтал», между ними нет никакой филологической связи. Название «Тетал», встречающееся в армянских источниках, можно, напротив, проследить до библейского имени «Нафтали» и до «Тетталоев», упоминаемых в греческой литературе. Армянские историки, по-видимому, применили это архаичное название к современным им народам в соответствии с литературными традициями своей эпохи. В этом смысле «Т'етал» представляет собой искаженную армянскую форму имен «Нафтали» и «Тетталои», а не подлинный этноним. Применение этого названия к гефталитам также было ограничено в хронологическом плане. Если рассмотреть общие очертания истории гефталитов, можно показать, что армянские авторы использовали «Тетал» для обозначения гефталитов только до 558 года. После этой даты гефталиты и их основная территория, Тохаристан перешел под власть западных тюрков, что сделало невозможным дальнейшее использование «Тетала» для обозначения гефталитов. Историческое развитие событий указывает на то, что после 558 года армянские историки вместо этого стали использовать название «Тетал» для обозначения западных тюрков, ставших новыми правителями Тохаристана. Маркварт не сумел распознать различие в употреблении этого термина Мовсесом Хоренаци и Себеосом. В то время как Хоренаци использовал название «Теталия» для обозначения Западной Армении, Себеос применял его к регионам в восточном Иране. Кроме того, Себеос в своём описании событий после 558 года чётко различал названия «Гефтал» и «Т'етал». Использование им этого обозначения для народов, пришедших из-за Амударьи, в сочетании с тем фактом, что после 558 года этот регион находился под контролем западных тюрков, делает интерпретацию Маркварта несостоятельной.

Исламские источники, на которые Маркварт опирался для обоснования своих аргументов относительно названия «Т'етал», сами по себе противоречивы и имеют ограниченную достоверность. Следовательно, к его ошибочным выводам привели не только неоднозначности армянских источников, но и противоречивые повествования, встречающиеся в исламской историографии. В ряде исламских источников этноним «хазар» используется в описаниях событий, в которых на самом деле участвовали западные тюрки, что привело Маркварта к отождествлению названия «Т'етал» с хазарами. Анализ событий VI–VII веков в этих источниках позволяет предположить, что западные тюрки часто изображались через своих западных представителей, а именно хазар. Отсутствие четкого разграничения между западными тюрками и хазарами вполне объяснимо, учитывая, что в этот период обе группы входили в состав одного и того же каганата; однако в трудах более поздних исламских историков, таких как аль-Табари, аль-Масуди и Ибн аль-Атир, можно наблюдать явные исключения. В своих описаниях осады Баланджара омейядами около 652 года, эти авторы четко различают тюрков и хазар и называют вспомогательные войска, пришедшие на помощь жителям Баланджара, тюрками. Эти свидетельства в значительной степени совпадают с рассказом Себеоса, в котором те же вспомогательные войска обозначены именем «Т'етал». В свете этих наблюдений теория Маркварта, отождествляющая «Т'етал» с хазарами, не более убедительна, чем его связь этого термина с гефталитами. Соответственно, название «Т'етал», происходящее из ветхозаветной традиции, следует

исключить из списка тюркских этнонимов и вместо этого понимать как историографическое обозначение, применяющееся армянскими авторами к западным тюркам.

Ключевые слова: Т'еталы, гефталиты, хазары, западные тюрки, армянская историография.

संरचित सारांशः

इतिहास के मंच पर खज़ारों का एक स्वतंत्र ख़ागाने के रूप में उदय, 630 में उत्तरी काकेशस में पश्चिमी तुर्की ख़ागाने के प्रभुत्व के अंत के बाद शुरू हुआ। इस तिथि से पहले, खज़ार पश्चिमी तुर्कों के अधीन थे और उन्होंने उनकी पश्चिमी सीमा पर एक सक्रिय भूमिका निभाई।

चीनी, ग्रीक, जॉर्जियाई, सिरियाक, अरबी और फारसी वृत्तांतों से प्राप्त साक्ष्य बताते हैं कि अपने शुरुआती दौर में खज़ार पश्चिमी तुर्कों पर राजनीतिक रूप से निर्भर रहे। यद्यपि इन स्रोतों में खज़ारों से संबंधित वृत्तांत अक्सर जटिल और कभी-कभी असंगत हैं, फिर भी भाषा-विज्ञान और विषय-वस्तु आधारित विश्लेषणों ने उन्हें ऐतिहासिक अनुसंधान के लिए अत्यधिक मूल्यवान बना दिया है। अर्मेनियाई स्रोतों के बारे में यही नहीं कहा जा सकता है, जिनकी भाषाई या पाठ्य परिप्रेक्ष्य से पर्याप्त रूप से जांच नहीं की गई है। परिणामस्वरूप, अर्मेनियाई इतिहासलेखन में तुर्की लोगों से संबंधित जातीय नामों और भौगोलिक नामों की व्याख्या समस्याग्रस्त बनी हुई है। एक प्रमुख उदाहरण 'तेताल' नाम है, जिसका उपयोग अर्मेनियाई लेखकों द्वारा एक क्षेत्र या लोगों को दर्शाने के लिए किया गया था और बाद में जर्मन ओरिएंटलिस्ट मार्कर्ट द्वारा हेपथलाइट्स और खज़ारों से जोड़ा गया। उन्होंने शुरू में इस नाम को हेपथल नाम से सही समानता के कारण हेपथलाइट्स से जोड़ा और बाद में इस्लामी स्रोतों के आधार पर यह तर्क दिया कि यह खज़ारों से संबंधित था। यद्यपि कोई स्वतंत्र स्रोत स्पष्ट रूप से ट'एटल नामक किसी खानाबदोश समूह का उल्लेख नहीं करता है, ईरान के पूर्व में हेपथलाइट समूहों की उपस्थिति यह स्पष्ट करती है कि इस पद को अक्सर उनके साथ क्यों जोड़ा गया है।

फिर भी, कई विवरण स्पष्ट रूप से खज़ार क्षेत्र से हमला करने वाले समूहों के लिए 'तेताल' शब्द का उपयोग करते हैं, जो पूर्वी ईरान के हेपथलाइट्स के साथ इसकी पहचान को भौगोलिक रूप से अविश्वसनीय बनाता है।

'तेताल' और 'हेपथल' नामों के बीच स्पष्ट समानता के बावजूद, उनके बीच कोई भाषाई संबंध नहीं है। अर्मेनियाई स्रोतों में पाया गया 'तेताल' उपनाम, इसके बजाय बाइबिल के नाम 'नाफ़थली' और ग्रीक साहित्य में उल्लेखित 'थेत्तलोई' से जोड़ा जा सकता है।

ऐसा प्रतीत होता है कि अर्मेनियाई इतिहासकारों ने अपने समय की साहित्यिक परंपराओं के अनुसार समकालीन लोगों पर यह पुरातन नाम लागू किया था। इस अर्थ में, ट'एटल एक प्रामाणिक जातीय नाम के बजाय नाफ़थली और थेत्तलोई नामों का एक विकृत अर्मेनियाई रूप है। हेपथलाइट्स पर इस नाम का प्रयोग कालानुक्रमिक रूप से भी सीमित था। जब हेपथलित इतिहास की सामान्य रूपरेखा पर विचार किया जाता है, तो यह स्पष्ट होता है कि अर्मेनियाई लेखकों ने 558 तक ही हेपथलितों के लिए 'तेताल' का उपयोग किया। इस तिथि के बाद, हेपथलित और उनका मुख्य क्षेत्र, तोखारिस्तान, पश्चिमी तुर्कों के प्रभुत्व में आ गए, जिससे 'तेताल' का हेपथलितों के लिए निरंतर उपयोग असंभव हो गया। ऐतिहासिक घटनाक्रम से पता चलता है कि 558 के बाद अर्मेनियाई इतिहासकारों ने इसके बजाय 'तेताल' नाम का उपयोग पश्चिमी तुर्कों के लिए किया, जो तोखारिस्तान के नए शासक बन गए थे। मार्कर्ट, मोवसेस खोरेनासी और सेबियोस द्वारा इस शब्द के उपयोग में अंतर को पहचानने में विफल रहे। जहाँ खोरेनासी ने पश्चिमी अर्मेनिया को दर्शाने के लिए 'तेतालिया' नाम का उपयोग किया, वहीं सेबियोस ने इसे पूर्वी ईरान के क्षेत्रों पर लागू किया। इसके अलावा, सेबियोस ने 558 के बाद की घटनाओं के अपने विवरण में हेपथल और टेटल नामों के बीच स्पष्ट रूप से अंतर किया है। अमु दारिया के पार से आने वाले लोगों के लिए इस पद का उनका उपयोग, इस तथ्य के साथ मिलकर कि यह क्षेत्र 558 के बाद पश्चिमी तुर्कों के नियंत्रण में था, मार्कर्ट की व्याख्या को अस्वीकार्य बनाता है।

वे इस्लामी स्रोत जिन पर मार्कर्ट ने 'तेताल' नाम के संबंध में अपने तर्कों का समर्थन करने के लिए भरोसा किया, वे स्वयं असंगत और सीमित विश्वसनीयता वाले हैं। परिणामस्वरूप, न केवल अर्मेनियाई स्रोतों की अस्पष्टताओं ने बल्कि इस्लामी इतिहासलेखन में पाए जाने वाले विरोधाभासी वृत्तांतों ने भी उनके गलत निष्कर्षों में योगदान दिया। कई इस्लामी वृत्तांतों में, जातीय नाम 'खज़ार' का उपयोग उन घटनाओं के विवरण में किया गया है जिनमें वास्तव में पश्चिमी तुर्क शामिल हैं, जिससे मार्कर्ट यह नाम 'तेताल' को खज़ारों के बराबर मानने लगा।

इन स्रोतों में छठी और सातवीं सदी की घटनाओं की जांच से पता चलता है कि पश्चिमी तुर्कों को अक्सर उनके पश्चिमी प्रतिनिधियों, यानी खज़ारों के माध्यम से चित्रित किया गया था। पश्चिमी तुर्कों और खज़ारों के बीच स्पष्ट अंतर की अनुपस्थिति को समझा जा सकता है, यह देखते हुए कि इस अवधि के दौरान दोनों समूह एक ही खगानत के अधीन थे। हालांकि, अल-तबरी, अल-मसूदी और इब्न अल-अथीर जैसे बाद के इस्लामी इतिहासकारों की रचनाओं में स्पष्ट अपवाद देखे जा सकते हैं। लगभग 652 में बलांजार की उमय्यद घेराबंदी के अपने विवरणों में, ये लेखक स्पष्ट रूप से तुर्कों और खज़ारों के बीच अंतर करते हैं और बलांजार की आबादी की सहायता के लिए आए सहायक बलों को तुर्क के रूप में वर्णित करते हैं। यह सबूत सेबियोस के वृत्तांत से काफी मेल खाता है, जिसमें इन्हीं सहायक सेनाओं को टेटल नाम से संबोधित किया गया है। इन अवलोकनों के आलोक में, मार्कर्ट का टेटल को खज़ारों के साथ पहचानने का सिद्धांत, इस शब्द को हेफ्थलिट्स से जोड़ने की उनकी व्याख्या जितना ही विश्वसनीय नहीं है।

तदनुसार, पुराने नियम की परंपरा से व्युत्पन्न नाम टी'ताल को तुर्की जातीय नामों की सूची से बाहर कर दिया जाना चाहिए और इसके बजाय इसे एक इतिहास-लेखन संबंधी लेबल के रूप में समझा जाना चाहिए जो अर्मेनियाई लेखकों द्वारा पश्चिमी तुर्कों पर लगाया गया था।

कीवर्ड: टी'ताल, हेफ्थलाइट्स, खज़ार, पश्चिमी तुर्क, अर्मेनियाई इतिहास-लेखन।

Yapılandırılmış Özet:

Hazarların müstakil bir kağanlık olarak tarih sahnesine çıkış süreci, 630'da Batı Türk Kağanlığı'nın Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyetinin son bulmasıyla birlikte başlar. Hazarların bu tarihe değin Batı Türklerine tabi olduğu ve onların batı sınırında faal bir rol üstlendikleri biliniyor. Döneme ilişkin bilgiler veren Çin, Yunan, Gürcü, Süryani, Arap ve Fars kroniklerinden Hazarların erken dönemlerinde Batı Türklerine bağlı olduğuna yönelik bazı bilgiler edinebiliyoruz. Kroniklerdeki Hazarlara ilişkin anlatılar, her ne kadar karmaşık ve görünürde tutarsız bir mahiyet taşısa da, kaynaklar üzerine yapılan içerik çözümlemeleri ve filolojik tahliller bu metinleri bilimsel araştırmalar açısından son derece kullanışlı hale getirmiştir. Ne yazık ki aynı hususların Ermeni kaynakları için geçerli olduğunu söylemek güçtür. Zira Ermeni kaynakları, bu bağlamda hem filolojik hem de metinsel analiz bakımından yeterince işlenmemiştir. Bu bakımdan Ermeni kroniklerindeki Türk halklarına yönelik ad ve terimlerin izahı son derece güçlük arz etmektedir. Örneğin kaynaklarında Tetel olarak zikredilen bölge veya halk, Alman Doğubilimci Marquart tarafından önce Eftalitlere ve sonra Hazarlarla ilişkilendirilmiştir. Marquart bu adı Eftal adıyla benzerlik taşımasından ötürü Eftalitlere uyarlamıştır. İslam kaynaklarındaki erken Hazarlarla ilişkili olduğu yönündeki verilerden hareketle bu adın daha sonra Hazarlara işaret ettiğini savunmuştur. Tetel adını taşıyan büyük bir göçebe halktan diğer kaynaklarda her ne kadar söz edilmemekteyse de, İran'ın doğu komşuluğunda yaşayan göçebe topluluklar arasında Eftalitler de bulunmaktaydı. Bu nedenle Tetel adı belirgin biçimde Eftal adını hatırlatmaktadır. Bilimsel literatürde genel olarak kabul edilen görüş, Tetel adının bir şekilde Eftalitlerle bağlantılı olduğu yönündedir. Ancak bu yorum kapsamında dahi, Tetel adının açıkça Hazar yöresinden saldıran göçebeleri ifade ettiği birkaç istisnai durum vardır. Hazar coğrafyası özelinde, söz konusu adın İran'ın doğusundaki Eftalitlere karşılık gelemeyeceği açıktır.

Öncelikle Tetel ile Eftal adları arasında bir benzerlik olsa da, bu adların filolojik açıdan birbiriyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Ermeni kaynaklarında Tetel olarak geçen adın, Eski Ahit'teki Naftali ile Yunan kaynaklarındaki Thettaloi adlarına dayandığı ve Ermeni tarihçiler tarafından dönemin arkaikleştirme geleneğinden hareketle Eftalitlere uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Tetelin, Naftali ile Thettaloi adlarının Ermeni kaynaklarındaki bozulmuş formu olduğu görülmektedir. Tetel adının, Ermeni tarihçiler tarafından Eftalitlere uygulandığı dönem sınırlıdır. Eftalit tarihinin genel hatları göz önüne alındığında, Ermeni tarihçilerin Tetel adını 558 yılına kadar Eftalitler için kullandığını söylemek mümkündür. Bu tarihten sonra Eftalitler ve onların toprakları olan Toharistan, Batı Türklerinin hâkimiyetine girdiği için Tetel adının Eftalitlere karşılık gelmesi imkân dışıdır. Zira tarihsel olaylar, Ermeni tarihçilerinin Tetel adını 558 yılından sonra Toharistan topraklarının yeni efendileri olan Batı Türkleri için kullandığını kanıtlamaktadır. Diğer yandan Marquart, Horenatsi ile Sebeos'un Tetel adına yönelik tanımlamaları arasındaki ayrıma dikkat etmemiştir. Horenatsi Tetalia adıyla Armenia'nın batısını işaret ederken, Sebeos bu adı İran'ın doğusu için kullanmıştır. Sebeos'un 558'den sonraki olaylarda Eftal ile Tetel adını ayırması da, Tetel adının Eftalitler için kullanılmayacağının bir başka kanıtını teşkil etmektedir. Ayrıca Sebeos'un bu adı, Amuderya'nın ötesinden

gelenler için kullanması ve 558'den sonra bu bölgenin Batı Türklerine ait olduğunun bilinmesi, Marquart'ın savunduğu tezlerin kabul edilemeyeceğinin ispatıdır. Horenatsi'nin, Tetalia bölgesini Armenia'nın batısında göstermesi ise Ermenilerin kendisine kutsiyet attettikleri Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusaroviç'in, Partlarla olan akrabalık ilişkisine vurgu yapmaktan kaçınmasıdır. Zira Part Arşakuni Hanedanı'nın kuruluş öyküsüyle ilgili anlatıları, bu hanedanın Armenia kolunun kuruluşuyla ilgili olaylara hamletmesi bunu kanıtlamaktadır.

Marquart'ın Tetali adıyla ilgili tezlerini güçlü bir hale getirmek için kullandığı İslam kaynakları da tutarsız ve güvenilir olmaktan uzaktır. Bu nedenle sadece Ermeni kaynaklarının değil, aynı zamanda İslam kaynaklarının çelişkili anlatıları da onun hatalı sonuçlara ulaşmasına yol açmıştır. İslam kaynaklarında, Batı Türklerinin anlatıldığı olaylarda Hazar etnoniminin kullanılması, Marquart'ın Tetali adını Hazarlarla eşleştirmesine neden olmuştur. İslam kaynaklarının incelediğimiz 6. ve 7. yüzyıllardaki olaylarda, Batı Türklerini onların batıdaki temsilcileri olan Hazarlar üzerinden tasvir ettikleri anlaşılmaktadır. Kaynakların, Batı Türkleri ile Hazarlar arasında bir ayrım gözetmemeleri, onların söz konusu yüzyıllarda tek bir kağanlığa tabi olmaları nedeniyle gayet doğaldır. Ancak buna karşın Taberî, Mes'ûdî ve İbnü'l-Esîr gibi olayların çağdaşı olmayan İslam tarihçilerinin eserlerinde, istisnai durumlar olduğu dikkat çekmektedir. Bu tarihçilerin eserlerinde Hazar ve Türk ayrımının yapıldığı açıktır. Örneğin Taberî ve İbnü'l-Esîr, Emevi ordularının 652 civarındaki Belencer kuşatmasındaki olaylarda Hazar ve Türk adını birbirinden ayrı kullanmaktadır. Bu kuşatmada Belencer halkına yardımcı kuvvetler olarak gelenlerin Türk olarak adlandırılması bunun en açık kanıtlarından biridir. Bu kayıtlar Sebeos'un eserindeki verilerle uyumludur. Zira aynı hikâye Sebeos'un eserinde de geçmekte ve yardımcı kuvvetler burada Tetali adıyla anılmaktadır. bu açıklamalar doğrultusunda, Marquart'ın Tetali adını Hazarlarla eşleştiren kuramının Eftalitlerle ilgili kuramı gibi temelsiz olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Ermeni tarihçilerinin Eski Ahit'e dayanarak kullandıkları Tetali adının, Türk kavim adları listesinden çıkarılması gerekmektedir. Aynı zamanda Ermeni tarihçilerin Amu Derya ötesindeki Batı Türkleri için kullandığı Tetali adını, tarihsel süreçte Hazaria'da hâkimiyet tesis eden Batı Türklerini nitelemek için kullanmaya devam ettikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tetaller, Eftalitler, Hazarlar, Batı Türkleri, Ermeni Tarih Yazımı.

www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

A Critical Examination of Armenian Sources on the Early Khazars

Introduction

The emergence of the Khazars as an independent khaganate on the stage of history began with the collapse of the Western Turkic Khaganate's authority in the North Caucasus in 630. It is known that, until that date, the Khazars had been subject to the Western Turks and played an active role along their western frontier. Chinese, Greek, Georgian, Syriac, Arabic, and Persian chronicles that provide information about the period contain indications that the Khazars were affiliated with the Western Turks during their early history. Although the narratives concerning the Khazars in these chronicles are complex and seemingly inconsistent, content analyses and philological examinations of these sources have rendered them highly valuable for scholarly research. Unfortunately, the same cannot be said of the Armenian sources. In this context, Armenian sources have not been studied sufficiently from either a philological or a textual perspective. For instance, the renowned French Sinologist Pelliot drew attention to the importance of Armenian sources for Turkological studies, yet emphasized that these texts had not been examined to the desired extent, stating: "*There is no systematic study of the Altaic words and names occurring in medieval Armenian texts*" (Pelliot, 1944, p. 158, n. 3). The French Sinologist was undoubtedly correct in this assessment. Although scholarly research has continued to expand significantly, insufficient progress has been made in overcoming this problem with regard to Armenian sources in particular. Despite making extensive use of Armenian sources in his studies on the Khazars, the German Orientalist Marquart was frequently subjected to criticism from scholars such as Barthold. Although Marquart recognized the importance of the data contained in these sources early in his academic career, his premature death prevented him from conducting a systematic examination of the sources relating to the Western Turks and the early Khazars. Moreover, the fact that he did not have access to a large portion of the relevant source material during his lifetime occasionally led him to erroneous interpretations (Czeplédy, 1985, p. 190). To provide an example, with regard to the events of 627, Marquart erroneously argued that Jebu Xak'an, who was allied with the Byzantine Emperor Heraclius (610-641) against the Sasanians, was T'ung Yabgu (618-630) (Marquart, 1901, p. 247). However, the Armenian chronicler Movses Kałankatuac'i, who provides information concerning this alliance, states that Jebu Xak'an held the second-ranking position in the khaganate (որ էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա) (Movses Kałankatuac'i, 1983, p. 141₁₀₋₁₁). The Byzantine historian Theophanes likewise supports this statement by noting that Jebu Xak'an was the second man after the Khagan in rank (δευτέρω ὄντι τοῦ Χαγάνου τῇ ἀξίᾳ) (Theophanis, 1883, p. 316₂₋₃). Elsewhere in his work, Kałankatuac'i refers to the Turkic Khagan as the "King of the North" (թագաւորն հիւսիսյ) (Movses Kałankatuac'i, 1983, p. 142₈). As can be seen, the Armenian chronicler distinguishes between Jebu Xak'an and the "King of the North." Similarly, in the chronicle of the seventh-century Armenian author Širakac'i, the expression "King of the North" designates the Western Turkic Khagan (Saint-Martin, 1819, p. 356). In Širakac'i's text, the land of the "King of the North" is identified as **T'urkastank'*

(Թռքաւստան, Turkestan), located east of the Volga (Marquart, 1903, p. 58). Consequently, it becomes clear that the designation “King of the North” refers not to Jebu Xak’an but to the Western Turkic ruler T’ung Yabgu. Jebu Xak’an, on the other hand, corresponds to Mo-ho Shad, the younger brother of T’ung Yabgu, whose elder brothers were no longer alive at that time (Artamonov, 1962, pp. 146-147; Gumilyov, 1967, p. 159).

Another problematic issue concerns the inconsistencies among the sources that provide information on the emergence of the Khazars onto the historical stage. Christian and Islamic sources of the period offer markedly different accounts on this matter. For example, in the earliest Georgian and Armenian chronicles, the Khazars appear on the stage of history 2302 years after the creation of the world. By contrast, the History of the Armenians attributed to Movses Khorenac’i is regarded as a far more reliable and authoritative source. In this work, the Khazars, referred to in Armenian sources as *Hazir*, make their appearance at the end of the second century. In 198, the Khazars and a people called the Basils united under the leadership of their ruler Vnasep Surhap, crossed the pass of Čor (Darband)¹, traversed the Kura River, and plundered and devastated Armenia. The Armenian King Valarš confronted the invaders with a large army and drove them back beyond the pass of Čor, but while pursuing the Khazars he was killed by skilled archers. His son Xosrov, seeking vengeance for his father’s death, led his army into the lands of the northern foreigners. “*With sword and spear he defeated these mighty peoples; he took one hostage from every hundred men. Thereafter, as a sign of his sovereignty, he erected an inscription written in Greek.*” This inscription demonstrates that Xosrov subjected these peoples to Roman authority (Movses Khorenac’i, 1913, p. 200₃₋₂₁; Artamonov, 1936, p. 66).

According to Islamic historians, the emergence of the Khazars onto the historical stage dates back to periods preceding the sixth century. However, the most authoritative scholars of Khazar history, including Barthold, have almost entirely disregarded these early accounts and accepted 627 as the earliest date from which the history of the Khazars can be established on the basis of unquestionably reliable sources. Indeed, during the campaign conducted by the Byzantine Emperor Heraclius against the Sasanians in 627, Byzantine, Armenian, Georgian, Syriac, and Islamic sources provide entirely independent yet mutually consistent testimony that his allies were the Khazars (Czeglédy, 1985, p. 188). In this context, Barthold’s statement that “*the Khazars were a people of unknown origin*” (Bartol’d, 1968, p. 597) serves, in a sense, as an explanation for why he placed the beginning of Khazar history as late as 627. Yet, as noted above, the Khazars were at that time subject to the Western Turks and had not yet emerged as an independent khaganate. Therefore, judging from the designations employed in the chronicles of the period, it is difficult to argue that the Khazars existed as a distinct political entity in the North Caucasus during the 620s (Zuckerman, 2007, p. 412). Likewise, Dunlop made the same error by asserting that the allies of Heraclius were the Khazars (Dunlop, 1954, p. 30). The most important evidence on this issue is found in the work of Sebeos, the Armenian biographer of Emperor Heraclius. While narrating the events of 606 and the years that followed, Sebeos repeatedly refers to the ruler of the Western Turks beyond the Amu Darya as the “*ruler of the northern regions.*” Considering that Sebeos composed his work around 661, it becomes evident that he was not only contemporary with the period of Western Turkic rule but also, in all

¹ It is also known as the Fortress of Čor (պահուկ ճորայ) or the Pass/Gate of Čor. This designation refers to the narrow passage in present-day Darband, enclosed by long and powerful fortification walls along the coast of the Caspian Sea. In Armenian sources, it is likewise referred to as the “Fortress of the Huns” or the “Gate of the Huns.” In Greek sources, it appears as *Τζόρυ, Ζουάρον πύργος*. According to Armenian sources, the territory north of this pass was regarded as the land of the Huns, and the pass itself marked the boundary between the Albanians and the Huns (Hübschmann, 1897, p. 218). The same pass is known as *al-Bāb* in Arabic, *Darband* in Persian, *Demir-kapi* in Turkish, and *Qahulgha* in Mongolian. The old Russian name of the Caspian Sea encountered in northern Russian documents, *Khopuzhskoe more* (Хопужьское море), derives from the older Turkic word *kapugh* (“gate”), that is, from Darband (Minorsky, 1958, p. 86, n. 3; Vasmer, 1955, pp. 28-29).

probability, with the events of 627. For this reason, his testimony undoubtedly possesses a special significance. Another factor enhancing the value of Sebeos's account is that the other sources concerning early Khazar history -including those that drew upon the Middle Persian *Xwadāy-nāmag* (Book of Lords)- were written at least a century and a half after Sebeos, that is, after the dissolution of the Western Turkic Khaganate. Moreover, the Byzantine sources have survived only in a highly fragmentary form and largely through later epitomes, particularly with regard to the seventh and eighth centuries, which are of special importance for this subject (Czeglédy, 1985, p. 189). Consequently, the problematic aspects of the Armenian sources relating to the early Khazars must be examined analytically and in comparison with other available sources. Accordingly, the present study aims to focus on the narratives concerning the early Khazars found in Armenian sources, especially those of Sebeos, and to resolve the problems embedded within these accounts.

Problems Concerning the Early Khazars in Armenian Sources

The earliest traces of the Khazars in history appear in the North Caucasus following the disappearance of the Sabirs from the historical record in 558. During the reign of the Sasanian king Khosrow I Anūshirvān (531-578), the Khazars fought against the Persians, and by 586 the name "Khazar" had become known to the Byzantine Empire. One of the most important pieces of evidence concerning the origin of the Khazars derives from a report transmitted by the Arab historian al-Mas'ūdī and from the interpretation of the ethnonym Sabir. A portion of the Sabirs appears to have migrated from their homeland around the Irtysh River to the regions north of the Caucasus, probably in the early sixth or perhaps already in the fifth century. They disappeared from the historical record in 558, and shortly thereafter the Khazar Khaganate began to take shape under the domination of the Western Turks. Regarding the relationship between the Sabirs and the Khazars, al-Mas'ūdī reports that the Khazars were called *Sabir* in Turkish and *Khazar* in Persian. On the basis of this information, it may be concluded that the name Khazar was simply another designation for the Sabir people. Tomaschek likewise supported this view, maintaining that the Sabirs later appeared in history under the name Khazar. If it is accepted that the meaning of the name Sabir was indeed identical to that of the name Khazar, the accuracy of al-Mas'ūdī's statement becomes readily apparent. Under such circumstances, the conclusion that the Sabirs and the Khazars were identical peoples emerges as a highly plausible hypothesis. Accordingly, the Khazar Khaganate was essentially composed of the Bulgars living in the North Caucasus and the Sabirs who had settled among them. Subsequently, certain Turkic elements were incorporated into this population through the migrations and incursions that took place during the period of Western Turkic rule (Németh, 1930, pp. 203-204).

However, Sebeos records an unusual detail in his description of the sixth century. While classifying the events that he would later narrate in Chapter 7 of his work, the Armenian author mentions the name **T'etal* (Թէտալ) as the ruler of the northern regions (Sebeos, 1979, p. 65₂₁). In Chapter 10, he describes the ruler of T'etal as the "Great Khagan" (Խաղապետ զմեծ) (Sebeos, 1979, p. 73₁). In the same chapter, he writes that Vahram Merhevandak (Bahrām Chobin, 590-591), the lord of the eastern regions of the Persian realm, attacked the army of T'etal and seized Balkh together with the entire territory of the Kushans up to a place called Kazbion (Kasbi, near Qarshi), beyond the great river known as Vehrot (the Oxus/Amu Darya) (Sebeos, 1979, p. 73₁₆₋₂₀). Accordingly, two different conclusions may be drawn from these descriptions. In the first instance, the figure described as the ruler of the northern regions named *T'etal* appears to refer to the Western Turkic Khagan, whereas in the second account the name *T'etal* seems to designate the nomadic groups subject to the Western Turks in the regions east of Iran. For by the time of Bahrām's campaigns, the Turkic Khaganate had already been divided into its western and eastern branches. Furthermore, Chinese sources contain accounts parallel to the narrative found in Sebeos's work. According to these sources, the Eastern Turkic Khagan Ch'u-lo-hou (587-588) was killed in 588 by an arrow shot by Bahrām

during a westward campaign (Chavannes, 1903, p. 242; Gumilyov, 1967, p. 131).² In this context, complementary evidence to the Chinese sources may also be traced in Greek accounts. The Byzantine historian Theophylact Simocatta, while referring to Bahrām's campaigns, writes that he gained renown in his war against the Turks (περίδοξος τοίνυν ὁ Βαράμ κατὰ τὸν Τουρκικὸν γενόμενος πόλεμον). Elsewhere in the same narrative, Bahrām's enemies are described as the Huns dwelling in the northeastern regions, yet it is explicitly stated that they were called Turks according to Persian custom (τῶν Οὐννων τοιγαροῦν τῶν πρὸς τῷ βορρᾷ τῆς ἑω, οὓς Τούρκους ἔθος Πέρσαις ἀποκαλεῖν) (Theophylacti Simocattae, 1887, pp. 121-122; Czeglédý, 1958, p. 24). Given that Sebeos clearly distinguishes the Hephthalites from the T'etals, attributing the name T'etal to the Western Turks constitutes a highly plausible interpretation. According to the account, Bahrām defeated the army of T'etal in the lands of the Kushans. This detail is both interesting and significant; if the name T'etal indeed refers to the Western Turks, it provides evidence for Western Turkic domination in Tokharistan. At the same time, it helps explain how the Eastern Turkic Khagan Ch'u-lo-hou was able to cross Western Turkic territory and reach the frontier of Tokharistan. Sebeos's narrative indicates that, during the period in question, the army of T'etal was engaged in warfare against Bahrām's Persian forces in Tokharistan. Under these circumstances, it becomes evident that Ch'u-lo-hou, whether acting as an ally or as an enemy, was able to pass through Western Turkic territory without encountering any obstacles (Czeglédý, 1985, p. 200). Therefore, considering the historical fact that Tokharistan was under the domination of the Western Turks at the time these events took place (Grousset, 1948, p. 130), it may confidently be concluded that Sebeos, while providing a remarkably accurate account of the developments of the sixth century, employed the name T'etal to designate the Western Turks.

Although no other sources mention a large nomadic people bearing the name *T'etal*, the Hephthalites were among the nomadic groups inhabiting Iran's eastern frontier. For this reason, the name T'etal clearly recalls the ethnonym Hephthal. The view generally accepted in the scholarly literature is that the name T'etal was in some way connected with the Hephthalites. However, even within this interpretation, there are several exceptional cases in which the name T'etal explicitly refers to nomads attacking from the Khazar region. In the specific context of Khazar geography, it is evident that this designation cannot refer to the Hephthalites of eastern Iran. Consequently, such interpretations not only fail to resolve the problem posed by the initial *t* in the name T'etal, but also fall short of providing a satisfactory explanation for its apparent dual usage (*Hephthal* ~ *Khazar*) (Czeglédý, 1985, p. 190). Marquart notes that this name appears in Byzantine chronicles as **Ephthalitai* (Εφθαλιται) or **Abdelai* (Αβδελαι); in Armenian chronicles as **Hep'tal* (Հեփթալ) or

² According to Czeglédý, reconstructing the events of Bahrām Chobin's wars against the Western and Eastern Turks is exceedingly difficult, since Bahrām's campaigns took place in the region of the Amu Darya, an area that largely lay beyond the field of vision of Byzantine, Armenian, and Chinese historians. At the same time, Czeglédý argues that although the narratives of the *Xwadāy-nāmag* concerning these events are extensive, they possess certain limitations when treated as historical sources. In the *Xwadāy-nāmag*, known through Arabic and Persian sources, the events of Bahrām's time were merged with accounts concerning Bistām, the rebellious uncle of Khosrow I. As can be understood from the records of the Armenian historian Sebeos, Bistām marched eastward around 597 and entered the land of the Hephthalites, where he succeeded in bringing the Hephthalite princes Šawk and Pariovk under his authority. Marquart observed that the names Šawk and Pariovk became confused with narratives relating to Bahrām, noting that the Turkic Khagan who opposed Bahrām and his son were referred to in the sources as *Šāva* (Arabic-Persian: *Shāva* < **Shāvag* > Armenian: *Šavk*) and *Parmada*. According to Czeglédý, although it is difficult to disentangle the elements of the narratives concerning Bahrām and Bistām, this observation greatly facilitates the proper reconstruction of the two accounts. The Hungarian scholar further maintains that, regardless of one's interpretation of the details preserved in the *Xwadāy-nāmag*, it is certain that Šawk, who was still alive during Bistām's rebellion in 597, cannot have been the same person as the Turkic Khagan allegedly killed by Bahrām in 588. He adds that the scattered evidence preserved in Byzantine, Armenian, and Chinese sources also sheds light on this problem; although these data are brief and limited in themselves, they provide valuable information in addition to the *Xwadāy-nāmag* and thereby make it possible to reconstruct the most important events with a considerable degree of accuracy (Czeglédý, 1958, p. 22).

**T'etalk'* (Թէտալք); in Firdawsī's text as **Haytāl* (هَيْتَال); in Arabic sources as **Haytāl* (هَيْتَال) or **Hayatila* (هَيْطَلَة); and in Chinese sources as *Ye-ta* or *Yep-tat*, all of which he identifies as designations for the Hephthalites (Marquart, 1901, p. 59). Furthermore, Marquart argues that polyandry existed among the Khazars and, drawing upon Armenian chronicles, maintains that this custom emerged under the influence of Hephthalite elements. He attempts to substantiate this view by asserting that Sebeos referred to both the Khazars and the Hephthalites by the same name, namely *T'etal* (Marquart, 1898, p. 200; Ghirshman, 1948, p. 126). Marquart, who maintained that the name *T'etal* was formed through the addition of a Caucasian-derived prefix *t* (Marquart, 1901, p. 59, n. 1), further sought to strengthen his argument by claiming that the Byzantine designation **Tourkoi* (Τούρκοι), used to denote the Hungarians, had not been bestowed upon them by the Turks themselves. Rather, he argued that it represented a form of the ethnonym **Iyrkai* (Ίύρκαϊ), known from Herodotus, which had entered Byzantine usage through the mediation of the Caucasian Alans. Accordingly, he suggested that the initial *t* prefix derived from a Caucasian or Finno-Ugric language (Marquart, 1903, p. 56). However, Marquart's etymological explanation has been regarded as unnecessary and excessively speculative (Czeglédý, 1985, p. 191).

In connection with the use of the name *T'etal* in Armenian sources, it is true, as noted above, that this designation in certain cases refers to the Hephthalites of eastern Iran. For this reason, it is important to provide a general outline of Hephthalite history. The principal components of the Hephthalites consisted of two tribes known as the *Chionites* and the *Uars*. The former, the Chionites, migrated around 350 from southwestern Siberia to Hyrcania (Armenian: Vrkana), that is, the southeastern coast of the Caspian Sea. The Uars, on the other hand, migrated from the Altai region around 450 and settled in northern Afghanistan. According to both Eastern and Western sources, the Uar-Chionites established a powerful state under the leadership of the Hephthalite dynasty between 450 and 558, bringing under their control all the territories east of Iran as well as vast areas of Central Asia. The eastern center of the Hephthalite state was located in Tokharistan, where the Uars settled after defeating the Kushans. In 558, the Sasanians and the Western Turks, the new masters of Central Asia, formed an alliance against the Hephthalites. Unable to withstand these attacks from east and west, the Hephthalites were defeated. Some fled to Europe, where they became known in the West as the Avars (*Uarchonitae*), while others remained in eastern Iran and came under Western Turkic domination. Consequently, Hephthalite principalities continued to exist in the former Kushan territories under the authority of the Western Turks. These principalities were mentioned by the Chinese Buddhist pilgrim Hsüan-Tsang around 630, and several decades later various sources recorded that the Arab armies entering Tokharistan were compelled to fight against the rulers of these regions (Czeglédý, 1985, p. 191; Czeglédý, 1954, pp. 147-151). In light of these data, it becomes clear that the Armenian sources' application of the name *T'etal* to the Hephthalites relates to their history prior to 558, that is, before they came under the domination of the Western Turks. Indeed, evidence supporting this interpretation may also be found in the sections of the works of the Armenian historians Agatangelos and Movses Khorenac'i that contain the legendary life story of St. Gregory the Illuminator, the cleric who was instrumental in the conversion of Armenia to Christianity. In these passages, the family of St. Gregory is genealogically linked to the Tokharistan branch of the Parthian Arsacid dynasty, located in Bakh, in the land of the Kushans (Agatangelos, 1914, p. 236; Movses Khorenac'i, 1913, p. 211₁₀). In a different version of the same legend preserved in the work of another Armenian author, Zenob Glak, the name of the Hephthalites is explicitly mentioned in connection with these events as **Hep'tal* (հեփթալ) (Hovhan Mamikonean, 1989, p. 333; Langlois, 1867, p. 343). When these data from Armenian sources are considered together with Sebeos's account of the foundation of the Parthian Arsacid dynasty, it becomes evident that the name *T'etal* was identified with the Hephthalites during this period. According to Sebeos, the Parthian Arsacid dynasty gained its independence through a revolt against Macedonian rule, and Arsaces the Great (247-217 BCE), son of the king of the *T'etals* (Արշակ Մեծ, որդի արքային Թէտալացւոյ),

ascended the throne in the land of the Kushans called Bahl Šahastan (Բաիլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց), where he founded the Tokharistan branch of the Parthian dynasty. Thereafter, he succeeded in bringing all the peoples of the East and the North under his authority (Sebeos, 1979, p. 52₁₈₋₂₂). In the continuation of Sebeos's narrative, it is stated that this dynasty was organized into four branches under the leadership of the Parthians descended from Arsaces. One of these branches ruled in the land of T'etal, the second in Cilicia, the third over the Parthians, and the last in Armenia (Sebeos, 1979, p. 54₁₆₋₂₀). These accounts preserved in the early Armenian chronicles demonstrate that Marquart's thesis regarding the identity of the names T'etal and Hephthal is not invariably applicable, particularly in the context of Khazar geography. On the other hand, the fact that the Armenian chronicles employ the name T'etal not only as an ethnonym but also as a geographical designation for the eastern regions of Iran lends considerable support to this interpretation. Nevertheless, one may ask why the Hephthalites appear in the life story of St. Gregory the Illuminator. This problem is closely connected with the date of composition of the Armenian chronicles in which the legend is preserved. The legend emerged long after the death of St. Gregory the Illuminator, which occurred approximately in the first quarter of the fourth century, and has survived through Armenian sources dating to the fifth century.³ Given that the Armenian historians of the fifth century were contemporaries of the Hephthalites, the question of why the rulers of Tokharistan in this legend bear the name *Hephthal* ~ *T'etal* can be answered in a highly plausible manner (Czeglédy, 1985, p. 192).

In order to provide a more satisfactory explanation for the use of the names *Hephthal* ~ *T'etal* in Armenian sources, it is necessary to examine the narratives concerning the establishment of the Armenian branch of the Parthian Arsacid dynasty. According to modern scholarship, the first appearance of the Parthian Arsacid dynasty in Armenia began in 12 CE, when Vonones I (12-18), a member of this dynasty bearing the title "King of Kings," was exiled from Parthia to Armenia by Artabanus II (12-41) because of his pro-Roman policies. Upon arriving in Armenia, Vonones I succeeded in establishing himself as king among the local population. His reign, however, was short-lived and was terminated by the Romans after approximately three years. Although the Romans deposed Vonones I, they did not deprive him of the royal title until 18 CE. In that year, Germanicus, the heir of the Roman Emperor Tiberius (14-37), installed Zeno, a Pontic prince, on the throne at Artaxata. Assuming the name Artashes, which had been borne by earlier rulers accepted by the population, Zeno maintained his reign without difficulty until 35 CE. Nevertheless, the Parthian king Artabanus II believed that the Arsacids possessed a legitimate claim to Armenia and therefore repeatedly attempted to place his sons upon the Armenian throne. Although several Iberian candidates supported by Rome ascended the throne in 33 CE, they failed to achieve lasting success. Subsequently, the Parthian king Vologases I (Armenian: Վաղարշակ, 51-68) marched to install his younger brother Tiridates I (52-58, 62-88) upon the Armenian throne, believing that Armenia, once the possession of his ancestors, had been usurped by a foreign ruler. Tiridates I succeeded in capturing the capitals Artaxata and Tigranocerta without encountering resistance from the local

³ The earliest Armenian chronicle containing the legendary life story of St. Gregory the Illuminator is the work of Agatangelos. Agatangelos served as the secretary of the Armenian King Trdat III (298-330). However, his work was compiled during the second half of the fifth century by copyists whose identities remain unknown. Naturally, numerous additions were incorporated into the text during this process (Langlois, 1884, pp. 99-100). Consequently, the work possesses the character of a compilation, a fact that has been confirmed by modern scholarship. While the life of St. Gregory constitutes the core of the text, the martyrdom of the virgins and the doctrine of St. Gregory represent later additions. These four texts, originating from different sources, were skillfully combined into a single composition. The account of St. Gregory's life itself is not internally consistent; although it rests upon a historical foundation, it is surrounded by legendary embellishments and motifs characteristic of martyrological literature. While it is true that legendary elements and miraculous episodes became common features of all martyr narratives, they are presented in this work in a particularly exaggerated form. Amid this complex body of martyrological material, only a few pieces of information can be identified as reliable and of genuine historical value (Adontz, 1928, p. 233).

population. Undoubtedly, the preference of the inhabitants for the Parthians rather than the Romans played a significant role in this outcome (Grousset, 1973, pp. 105-107; Garsoian, 1997, p. 64). In Movses Khorenac'i's chronicle, however, a different account is presented concerning the establishment of the Armenian branch of the Parthian Arsacid dynasty. In this narrative, the events relating to the foundation of the Parthian Arsacid dynasty are directly transferred to the establishment of its Armenian branch. Khorenac'i first states that the lineage of Arsaces the Great was originally Parthian and that he was king of both the Parthians and the Persians. He further relates that, after gaining independence through a revolt against the Macedonians, Arsaces ruled over the lands of the East and Assyria. Thereafter, in order to secure his authority, he appointed his brother Vałaršak as king over Armenia. According to Khorenac'i, Arsaces granted Nisibis to his brother as a capital and defined the territories under his administration. These included part of Western Assyria, Palestine, Asia, the whole of Asia Minor, and T'etalia. The Armenian chronicle states that the borders of the territories subject to him extended from the Pontic Sea to the place where the Caucasus met the Western Sea (the Caspian Sea). Azerbaijan is likewise mentioned among the regions bestowed by Arsaces upon his brother (Movses Khorenac'i, 1913, pp. 28₁₃-29₅). It is noteworthy that the Armenian historian employs the name T'etal in a different sense in this context. Although Khorenac'i associates the origin of the Armenian Arsacid dynasty with the Parthians, he refers to a geographical setting quite different from that indicated by Sebeos with regard to the use of the name T'etal. Moreover, Khorenac'i appears reluctant to connect the origin of the Parthian Arsacid dynasty with the "*land of the Kushans called Bahl Šahastan*," which in Sebeos's account corresponds to Tokharistan. In this respect, the same observation may be extended to the Armenian branch of the dynasty. For when Khorenac'i enumerates the territories belonging to Vałaršak, whom he identifies as the brother of Arsaces the Great, he places the region he calls T'etalia not in Tokharistan but to the west of Armenia. Although Khorenac'i does not explicitly explain why he employs the name T'etalia differently from Sebeos, it is almost certain that he consciously avoided associating the name T'etal with the Parthian Arsacids. According to the legend, the Parthian Arsacids were relatives of St. Gregory the Illuminator. Consequently, an Arsacid-T'etal kinship would simultaneously imply a relationship between St. Gregory and a foreign people. On the other hand, the factor that most seriously undermines the historical reliability of the information preserved in the legend is the etymological association drawn between the Pahlav dynasty of Balkh and the Armenian name of the city of Balkh (*Pahlav* ~ *Bahl*). Furthermore, when the general outlines of Hephthalite history are taken into consideration, the inclusion of the Hephthalites in narratives concerning the foundation of the Arsacids constitutes a clear anachronism (Czeglédy, 1985, p. 193). For this reason, the accounts preserved in the Armenian chronicles concerning this period must be approached with caution.

Another aspect of the name *T'etal* that deserves attention concerns the alliance formed between Byzantium and the Western Turkic Khaganate against the Sasanians during the reign of Heraclius. In the chronicle of the Byzantine historian Theophanes, it is recorded that Heraclius invited the Turks from the East, who are referred to as the Khazars, to enter into an alliance (τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς ἑφας, οὓς Χάζαρεις ὀνομάζουσιν, εἰς συμμαχίαν προσεκαλέσατο) (Theophanis, 1883, p. 315₁₅₋₁₆; Baynes, 1912, p. 120). The Armenian historian Movses Kałankatvac'i likewise provides testimony confirming this account, relating that the Khazars, in great numbers, invaded his country at the command of Heraclius (Սասանիկ ամբոխիւ ելին Խազիրք՝ ասպատակել յաշխարհս մեր հրամանաւ Հերակլի) (Movses Kałankatuac'i, 1983, p. 133₁₆₋₁₇; Gerland, 1894, p. 364). This alliance, formed in connection with the events that took place in the Caucasus in 627, is likewise confirmed by other Greek, Syriac, Georgian, and Armenian sources that provide information about the period (Nikephoros, 1990, pp. 54₁₉₋₃₀, 56₃₁₋₄₀; Michel le Syrien, 1901, p. 409; Gregory Abû'l-Faraj, 1976, p. 89; Kartlis Tskhovreba, 2008, pp. 106₃₂-107₁₂; Kirakos Gandzakec'i, 1961, p. 52₈₋₉). Within the framework of this alliance, there can be little doubt, as noted above, that the Khazars mentioned in the sources as the allies of Heraclius in fact refer to the Western Turks. Consequently,

rather than entering into the details of this issue, the point of interest here concerns the fact that those identified in contemporary sources as the allies of Heraclius bear the ethnonym Khazar. This observation, in turn, brings us back to Sebeos's treatment of the names Khazar and T'etal. Sebeos's text contains several clues regarding the use of these two designations in connection with the alliance in question. While classifying the subjects that he intended to discuss, the Armenian author employs the following expression: "*Herakli's [Heraclius] journey toward the northern regions, to the ruler of the T'etals.*"⁴ From these statements, it is clear that Sebeos, unlike the other sources, employs the name T'etal rather than Khazar. What is particularly noteworthy in the Armenian chronicle is the phrase that immediately follows this passage: "*The mobilization of countless nations.*"⁵ This second statement supports the accounts found in other sources concerning the military assistance that Heraclius received from the Khazars in his campaign against the Sasanians. According to Sebeos's text, therefore, the ruler of the T'etals provided military support to Heraclius. Yet in the later sections of Sebeos's work, no narrative corresponding to these events is preserved. This circumstance is closely related to the manner in which Sebeos's chronicle has been transmitted to the present day. Modern studies of the chronicle have emphasized that the author of the work may not in fact have been Sebeos and that the title *History of Heraclius* cannot properly be attributed to it. This conclusion is based on the limited information available about Sebeos himself and on the fact that the work is not devoted exclusively to Heraclius. In the most recent recension prepared by later copyists, the title *History of Bishop Sebeos* was assigned to the work, and the name of Heraclius was removed from the title. The Armenian scholar Malkhasean commented on this issue as follows: "*The name Heraclius is not appropriate to the contents of the book. The early history of the Armenians, the Parthians and Arsacids, the marzpan, Khosrow Anūshirvān, the Arab campaigns, Armenian religious texts, and similar subjects have no connection with Heraclius. The author mentions Heraclius in only ten chapters of the book, whereas the remaining forty chapters do not concern Heraclius at all*" (Abgarean, 1965, p. 16). It may therefore be assumed either that Sebeos never recorded the relevant sections or that these portions have been lost. In either case, it is evident that the work has come down to us in an incomplete form.

Despite these difficulties, it is still possible to trace indications in Sebeos's work of the military assistance provided by the ruler of the T'etals to Heraclius. To do so, it is necessary to briefly examine the relations between the Sasanians and the Armenian *naxarars* (nobles). The closing decades of the sixth century marked a period in which the Armenian dynasties were particularly vulnerable to Sasanian intervention because of disputes among the *naxarars* themselves. Khosrow II (598-628) played a direct role in resolving such conflicts. For example, when Step'annos of Syunik became embroiled in a dispute with his uncle Sahak over a princely domain, he appealed to Khosrow II, who had Sahak arrested and executed (596-597). Another *naxarar*, Kotit Amatuni, likewise provoked dissatisfaction. Khosrow II assigned him to a mission in the region of Nisibis and arranged for him to be ambushed and killed along the way. News of this treachery led to a revolt among the *naxarars* serving in the Persian royal army stationed in the region of Isfahan. Some of the rebels were killed, while the survivors joined the Persian satraps who had risen against Khosrow II in the regions of Gilan or Daylam south of the Caspian Sea (Grousset, 1973, p. 261). Khosrow II entrusted the suppression of these revolts to the Armenian noble Smbat Bagratuni. According to Sebeos, he appointed him *marzpan* (governor) of Hyrcania, located on the southeastern coast of the Caspian Sea (Sebeos, 1979, p. 96¹⁸⁻²⁰; Pourshariati, 2008, p. 138). After receiving the title of *marzpan*, Smbat subdued the rebels who had risen against the Persian king in the regions of Amul, Ray, Mugan, and Tabaristan. During the course of this mission, he encountered Armenians who had previously been exiled by the Persians to the regions of T'urkastank' (Turkistan) and Delhastan (Dehistan). These

⁴ "զղիմէլն Հերակլի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացոյն" (Sebeos, 1979, p. 65²⁰⁻²¹).

⁵ "զյուդարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց" (Sebeos, 1979, s. 65²¹⁻²²).

Armenians, who had been settled in the southeastern part of the Turkman steppes, most likely in the vicinity of the Atrek River, had, according to Sebeos, forgotten their language and script, been deprived of clergy, and adopted a way of life resembling that of the nomads of the steppe. Upon meeting them, Smbat appointed a cleric named Abel to help them recover their lost identity. As a result, they once again learned to write and speak in their own language (Sebeos, 1979, pp. 96²⁶-97¹⁰; Czeglédy, 1985, p. 194; Grousset, 1973, pp. 261-262).

Smbat Bagratuni's services to Khosrow II were not limited to these achievements. During his tenure as *marzpan*, which lasted approximately eight years (598-605), he repeatedly engaged in combat against Vstam (Bistām), the governor of Khurasan who had rebelled against the Persian king, as well as against rebellious Armenian nobles (Sebeos, 1979, pp. 97¹⁵-98¹², 100¹⁻⁴; Goubert, 1951, pp. 283-287). In addition, with a large army that included Armenian frontier guards of Hyrcanian origin, he attacked the Kushans, who had been raiding eastern Iran, and compelled them to retreat. In response, the Kushan rulers appealed for assistance to the Great Khagan, the ruler of the North. The Khagan dispatched a force of 30,000 men to aid them. This army crossed the Vehrot River and advanced against Smbat. Faced with this threat, Smbat withdrew before the nomads and took refuge in the fortress of Khroht in Khurasan with a detachment of 300 men. Datoyean, the other commander of the Persian forces, ignored Smbat's instructions and engaged the Khagan's troops in battle. The nomads emerged victorious, routed Datoyean's army, and, after plundering and devastating the countryside, advanced westward as far as Isfahan and Ray. Following the success of this campaign, the Khagan sent orders to Čembukh, the commander of the expeditionary force, instructing him to withdraw, and the nomads consequently abandoned Persian territory. Smbat subsequently reassembled his army and launched a campaign against the Kushan people and the Hephthalite ruler (ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթալեայ). Advancing victoriously into Tokharistan, he attacked the Kushan territories under Hephthalite or Western Turkic domination and, after a series of successful raids, established military camps at Marw and Marw-i Rūd (Sebeos, 1979, pp. 101⁷-103¹³; Czeglédy, 1985, pp. 194-195; Ghirshman, 1948, p. 97; Grousset, 1973, pp. 262-263; Pourshariati, 2008, p. 139). Following the successful completion of this campaign, Smbat set out for the court of Khosrow II. The Persian king congratulated him for his achievements. According to Sebeos, Smbat died in the twenty-eighth year of Khosrow II's reign. His body was transported to Armenia, to the burial place of his ancestors, and interred in the village of Darivn in the district of Gogovit (Sebeos, 1979, pp. 103²⁵-104⁶). After relating these events, Sebeos turns to the revolt of certain military units. According to the Armenian text, these rebel forces entered the service of the Great Khagan of the northern regions under the authority of *Čenastan Čepetkh (ճենաստան Չեփետխ). They then traversed the northern regions from east to west and, by order of the Khagan, joined the army of Čepeth. With a large force, they passed through the Gate of Čor and came to the aid of the Greek king (Sebeos, 1979, p. 104¹¹⁻¹⁶; Artamonov, 1962, p. 147).

When interpreting Sebeos's narratives, which are of great importance in many respects, it is necessary to proceed on the basis of information that is also attested in other sources and can therefore be interpreted with a high degree of certainty. One such datum is the expression "*the Kushan people and the Hephthalite ruler*." According to Sebeos's account, this expression accurately reflects the political conditions of Tokharistan in the sixth century. As noted above, the Kushans had been under Hephthalite rule in Tokharistan since approximately 450. The Turkic incursions of 558 are likewise clearly reflected in Sebeos's narrative. There can be little doubt that the "Ruler of the North," described as the Great Khagan and appealed to by the Kushans for assistance following their defeat at the hands of Smbat, was the Western Turkic Khagan. This conclusion follows not only from the observations already made concerning the "Ruler of the North," but also from the geographical circumstances described in Sebeos's account. According to Sebeos, the "Ruler of the North," known as the Great Khagan, came from beyond the Vehrot River, that is, the Amu Darya, in order to aid the

Kushan people and the Hephthalites. Moreover, according to all available sources, the territories beyond the Amu Darya had been under the domination of the Western Turks since 558 (Czeglédy, 1985, p. 195). In light of these data, and taking into account the expressions employed by Sebeos in his thematic classification, it becomes clear that the figure he identifies as the ruler of the T'etals corresponds to the Western Turkic Khagan. Likewise, the statement that the troops under the command of Čenastan Čepetkh came to the aid of the Greek king constitutes evidence that the ruler of the T'etals provided military support to Heraclius. For Sebeos's reference to the Greek king undoubtedly denotes Heraclius, as confirmed by the testimony of other sources. This, in turn, demonstrates that the alliance concluded between the ruler of the T'etals and Heraclius is reflected in Sebeos's work. Additional confirmation of this interpretation may be found in Greek and Armenian sources that describe these events in greater detail. When the accounts of Theophanes and Movses Kałankatvac'i are considered together with the evidence provided by Sebeos, it becomes evident that the troops who came to the assistance of the Greek king under the leadership of Čenastan Čepetkh were the forces of the Western Turkic Khagan who joined Heraclius before Tbilisi in 627 during the campaign against Khosrow II. In the chronicle of Theophanes, the leader of these forces is recorded under the name **Ziebel* (Ζιέβηλ). Theophanes states that Jebu Xak'an was the second highest-ranking figure after the Khagan (δευτέρω ὄντι τοῦ Χαγάνου τῇ ἀξίᾳ) (Theophanis, 1883, p. 316₂₋₃). In the work of Kałankatvac'i, the same individual appears under the name **Jebu Xak'an* (Ջեբու խաքան) and is described as the second ruler of the North (յաջորդ արքայ հիւսիսայն) (Movses Kałankatvac'i, 1983, p. 141₁₀₋₁₁), thereby confirming the testimony of Theophanes. Under these circumstances, there can be little doubt that the figure identified in Sebeos's text as Čenastan Čepetkh corresponds to the Ziebel of Theophanes and the Jebu Xak'an of Kałankatvac'i. The terms Ziebel and Jebu represent the Greek and Armenian equivalents of the title *yabgu*, borne by the rulers of the Western Turks (Moravcsik, 1958, p. 130; Rásonyi, 2007, p. 321; Chavannes, 1903, p. 256). Similarly, the terms Čepetkh and Čembukh constitute alternative forms of the title *yabgu* as attested in Armenian sources (Marquart, 1901, pp. 246-247).⁶ However, as explained above, the title *yabgu* in this context refers not to T'ung Yabgu, who appears in Armenian sources as the "Ruler of the North," but rather to his younger brother Mo-ho Shad. At this point, it is necessary to pay close attention to the clear distinction made in the accounts of both Theophanes and Kałankatvac'i. One may nevertheless ask why Sebeos places the qualifier Čenastan before the name Čepetkh. The term Čenastan, associated with China, carries the meaning "*coming from the land of China*." Since the eastern regions of the Western Turkic Khaganate frequently fell under Chinese domination throughout history, and since the Turks often acknowledged Chinese suzerainty while maintaining close ties between their ruling houses and the Chinese imperial family, the use of the adjective Čenastan by Sebeos in the sense of "Western Turkic" is entirely plausible. Chavannes had already pointed to the possibility of such an explanation in connection with Sebeos's narrative, although the most important piece of evidence was not yet known at the time. This evidence is the fact, also attested in Islamic sources relating to Khazar history, that the name "China" could be employed in the sense of "Western Turkic." Moreover, it is well known that the term China was frequently used to designate the peoples of Turan. In this regard, Firdawsī's practice of using "Khagan of China" and "Khagan of the Turks" interchangeably strongly supports this interpretation (Czeglédy, 1985, pp. 197-198; Chavannes, 1903, p. 255, n. 3). It thus becomes apparent that Sebeos treated the subject of

⁶ In the form *Čembukh*, the element *-mb* represents the sound *b* or *β*, a usage reminiscent of the Byzantine convention in which the cluster *-mb* was employed in a similar manner. The ending *-uh* constitutes the nominative suffix. If Marquart's assumption that these forms belong to a Western Armenian linguistic tradition is correct, and if this hypothesis also accounts for the devoicing at the beginning of the word, then these forms may perhaps be regarded as the earliest known examples of Western Armenian. Nevertheless, it has been argued that the form *Čepetukh* contains an obvious scribal error. Although Marquart's proposed emendation (**Čemprkhoy*/Շեմքոյ) is thought to resolve this problem to some extent, it has been emphasized that no definitive judgment on these issues can be reached at the present stage of research (Czeglédy, 1985, p. 197, n. 24).

Heraclius's allies, albeit incompletely, within a very different conceptual framework. At the same time, all of these observations once again demonstrate the erroneous nature of Marquart's identification of the names Hephthal and T'etal. Since there can be no doubt that the ruler of the T'etals was identical with the Western Turkic Khagan, and since it is a well-established historical fact that the Hephthalites came under Western Turkic domination after 558, it may readily be concluded that by the expression "ruler of the T'etals" Sebeos intended to designate the Khagan of the Western Turks, the new masters of Tokharistan, the former land of the Hephthalites. In this context, Marquart's assertion that Sebeos referred to both the Khazars and the Hephthalites by the same name, namely T'etal, cannot be accepted. These conclusions also invalidate Marquart's theory advanced in another study (Marquart, 1929, pp. 100-101), in which he identified the "Ruler of the North" with the Chinese Emperor T'ai-tsung (627-649).

Within the framework of these events, a multifaceted analysis of the narratives preserved in Sebeos's work may be undertaken through comparison with Islamic sources that provide information about the period. Such an analysis is possible because the Armenian author offers important evidence concerning the relations between the Western Turks and the Sasanians during the reign of İstemi Yabgu (552-576). In this context, Sebeos refers to kinship ties between the Persians and the Turks. According to the Armenian author, the mother of Hormizd IV (552-576), that is, the wife of Khosrow I Anūshirvān, was the daughter of the T'etal ruler known as the Great Khagan.⁷ Likewise, these kinship ties are also reflected, albeit indirectly, in the work of Movses Kałankatvac'i (Movses Kałankatuac'i, 1983, p. 143₁₄₋₁₉). In several passages of al-Ṭabarī's work, reference is made to the alliance between the Persians and the Western Turks through the daughter of the Turkic Khagan, who appears under the name Sinjibū Khāqān: "*Kisrā had several handsomely educated sons. From out of those, he appointed as his successor to the throne Hurmuz, whose mother was the daughter of Khātūn and Khāqān*" (al-Ṭabarī, 1999, s. 265). Islamic historians such as Ibn al-Balkhī and al-Ya'qūbī likewise state that Hormizd's mother was the daughter of the Khagan, thereby confirming the testimony of both the Armenian sources and al-Ṭabarī (Ibn al-Balkhī, 1921, p. 96; al-Ya'qūbī, 2018(a), p. 462). The names recorded as **Sinjibū* (سنجیو) in Islamic sources; **Silziboulos* (Σιλζιβουλος), **Dilziboulos* (Διλζιβουλος), **Dizaboulos* (Διζάβουλος), and **Stembis-Chagan* (Στεμβισ-χάγαν) in Greek sources; and *Shih-tien-mi* or *Sê-ti-mi* in Chinese sources all correspond to İstemi Yabgu (Marquart, 1901, pp. 216-217; Moravcsik, 1958, pp. 275-276).⁸ There is little doubt that this marriage possessed a political character. İstemi Yabgu, the ruler of the Western Turks in the Talas region, had come into conflict with the Hephthalites. In order to strike them from the rear, he reached an agreement with the Persians, the traditional enemies of the Hephthalites, who at that time were ruled by Khosrow I, regarded as the greatest sovereign of the Sasanian dynasty. He reinforced this alliance by giving one of his daughters in marriage to Khosrow I. As a result, the Hephthalites, attacked from the north by the Turks and from the southwest by the Sasanians, were defeated and disappeared from history (Grousset, 1948, p. 127; Sinor, 1997, p. 301). Following this war, the Western Turks took possession of the territories north of the Amu Darya, while the Sasanians occupied those to the south (Frye, 1998, p. 179). These events are described by al-Ṭabarī as follows:

"The Khāqān Sinjibū was the most implacable, the most courageous, the most powerful, and the most plentifully endowed with troops of all the Turks. It was he who attacked W.r.z (?) the king of the Hephthalites, showing no fear of the numerousness or the fierce fighting qualities of the Hephthalites, and then killed their king W.r.z and the greater part of his troops, seizing their possessions as plunder and occupying their lands,

⁷ "որոյ մայր իւր դուստր էր Խաքանայ մեծի արքային Թեւալազուց, կին Խոսրովայ" (Sebeos, 1979, s. 72₂₉₋₇₃).

⁸ The title rendered as *hāqān* in Arabic texts corresponds to the Turkic title *khaghan*. In Byzantine sources, this title appears as **chaganos* (χαγάνος); in Latin texts as **cagan* or **caganus*; in Chinese annals as **ko-han*; and in Syriac chronicles as **khāgan* (Moravcsik, 1958, pp. 332-334). Moreover, the title **khaghan* is frequently attested in the Orkhon Inscriptions as well (Drevnetyurkskiy slovar', 1969, p. 405).

with the exception of the part of them that Kisrā had conquered" (al-Ṭabarī, 1999, s. 152).

As can be seen from al-Ṭabarī's account, this alliance resulted in the lands of the Western Turks becoming directly contiguous with Sasanian territory. As a consequence, the Turks came to control a substantial portion of the trade routes extending westward and, encouraged by their Sogdian subjects, sought to benefit from the lucrative silk trade that had previously been monopolized by the Hephthalites. After their attempts to secure a commercial position within the Persian realm proved unsuccessful, they aimed to bypass Persia altogether and establish direct connections with Byzantium, the principal consumer of silk (Sinor, 1996, p. 327). Accordingly, as the chronicles relating to the period clearly demonstrate, Sebeos employed the name T'etal for İstemi Yabgu in connection with these events, while also indicating that the Western Turks acquired Tokharistan after defeating the Hephthalites. These developments undoubtedly constitute further evidence that Sebeos used the name T'etal to designate the Western Turks, who became the masters of the former Hephthalite territories after 558. Support for this interpretation may also be derived from the narrative of al-Dīnawarī. His work preserves important information concerning Sasanian-Hephthalite relations prior to 558 and provides valuable geographical as well as historical data. For example, in the context of the struggle for power between Pērōz I (459-489) and Hormizd III (457-459), al-Dīnawarī identifies the Hephthalites (*Hayāṭila*) as the allies of Pērōz I. He describes the regions under Hephthalite domination as "*Tokharistan, Ṣaghāniyān, Kābulistān, and the territories beyond the great river as far as the lands of Balkh*" (al-Dīnawarī, 2017, p. 112). These references are of particular significance because they demonstrate that the region in question was in Hephthalite hands before it came under Western Turkic rule. Consequently, this evidence directly reinforces our interpretation that the Western Turks, who dominated Tokharistan after 558, were designated by Sebeos not by the name Hephthal but by the name T'etal.

Although Islamic sources generally present accounts that correspond closely to those found in Armenian sources, there are also works within this corpus that preserve divergent traditions concerning the issue under consideration. One such example is al-Mas'ūdī's *Murūj al-Dhahab*, one of the most important sources for Khazar history. In this work, unlike the other sources discussed above, al-Mas'ūdī provides the following statement regarding the mother of Hormizd IV: "*He [Khosrow I] was succeeded by his son Hormizd b. Anūshirvān b. Qubādh. His mother, Fākim, was the daughter of the Khāqān of the Turks, or, according to some sources, the daughter of one of the Khazar rulers dwelling in the vicinity of Bāb al-Abwāb [Darband]*" (Maçoudi, 1862, p. 211). As is evident from these statements, al-Mas'ūdī does not explicitly identify the mother of Hormizd IV as the daughter of a Khazar ruler. Rather, in the relevant passage he clearly distinguishes between the Khāqān of the Turks and the Khazar rulers. Marquart, however, overlooked this distinction when comparing the accounts of Sebeos and al-Mas'ūdī concerning the mother of Hormizd IV, arguing that the name Khazar in al-Mas'ūdī's passage corresponded to the ruler of the T'etals mentioned by Sebeos. It appears that Sebeos's statement identifying the mother of Hormizd IV as the daughter of the ruler of the T'etals played a significant role in shaping Marquart's interpretation. On the basis of these two chronicles, Marquart maintained that Sebeos was not referring to the Western Turks, whom he clearly distinguished from the Hephthalites and the Kushans, but rather to the Khazar Khagan himself (Marquart, 1898, pp. 199-200). It is difficult to accept this conclusion. Had the report preserved by al-Mas'ūdī been genuinely reliable, it would have been of primary importance for illuminating early Khazar history, since Khosrow I and the Turkic ruler concluded a marriage alliance before 558. Yet it may be said that virtually no reliable Khazar sources survive for so early a period. For this reason, both the report itself and Marquart's interpretation of it must be treated with caution. Furthermore, it is debatable to what extent historical significance should be attributed to the linguistic usage found in al-Mas'ūdī's narrative, since the earliest examples of Islamic historiography date only from the ninth century, a time when the Turkic khaganates of Central Asia had long since

disintegrated. By that period, the distinction between Turks and Khazars had largely lost its original significance; consequently, it is not surprising that the name Khazar appears in place of the expected designation Turk in such a late tradition (Czeplédy, 1985, pp. 198-199). Indeed, the fact that authors such as Theophanes, who composed their works in the early ninth century, likewise employed the name Khazar when referring to the Western Turks of an earlier age demonstrates that this tendency was not confined to Islamic historians. Had Marquart undertaken a broader and more comprehensive analysis of the available sources rather than relying on a limited corpus, and had he evaluated the relations between the Western Turks and the Sasanians within this wider framework, he would likely have arrived at a more consistent interpretation of the proposed *Khazar ~ T'etal* identification. Moreover, the practice of interpreting events of the early period through chronicles composed much later resulted in a clear anachronism within Marquart's argumentation. Undoubtedly, his reliance on al-Balādhurī as supporting evidence contributed to the persistence of this view (Marquart, 1898, p. 200). Yet, within the context of the observations presented here, one encounters in al-Balādhurī's work the same tendency toward the preservation of traditions in a confused and historically unreliable form that characterizes much of Islamic historiography. The portion of al-Balādhurī's account concerning the Turkic ruler and Khosrow I Anūshirvān that is relevant to our discussion reads as follows:

"Anūshirvān then wrote to the king of the Turks asking for reconciliation and peace and for action in unison. In order to assure him of his friendliness, Anūshirvān sought his daughter's hand and expressed a desire to be his son-in-law. Meanwhile, he sent him a maid of his, who was adopted by one of his wives, and said she was his daughter. Consequently, the Turk presented his daughter to Anūshirvān and came to see him. The two met at al-Barshaliyah where they caroused together for some days, and each felt the other was friendly to him and expressed his loyalty. Anūshirvān ordered some of his friends in whom he confided to wait for nightfall and set fire to a part of the Turkish camp, which they did. In the morning, the Turkish king complained to Anūshirvān; but the latter denied having ordered it or known that his men had done it. After a few nights, Anūshirvān gave his orders to repeat the act, and his men did. The Turk grumbled so much at the act that Anūshirvān had to show sympathy for him and apologized to him, upon which he was appeased. By order of Anūshirvān, fire was set in a corner of his own camp where nothing but cottages of straw and twigs stood. In the morning, Anūshirvān grumbled to the Turk, saying, 'Thy men were on the point of destroying my camp; and thou rewardest me by throwing suspicion upon me!' The Turk swore that he knew no reason for the act, upon which Anūshirvān addressed him, saying, 'Brother, thy troops and mine look with disfavor on the peace we made, because they have thereby lost the booty depending on razzias and wars that might be carried out between us. I fear they undertake things to corrupt our hearts after our mutual agreement of sincerity, so that we may once more have recourse to enmity after our new blood relationship and our friendship. I deem it wise, therefore, that thou allowest me to build a wall between thee and me with one gate through which none from us will go to you and from you to us, except the ones thou wishest and we wish.' The Turk accepted the proposal and left for his own land. Anūshirvān commenced building the wall. He built the side of it that faced the sea with rock and lead. Its width he made 300 *dhirā*'s, and its height reached the mountain heights. He ordered that stones be carried in boats and dropped into the sea, so that when they appeared above the surface, he could build on them. The wall extended over a distance of three miles in the sea. When the construction was completed, he fixed on its entrance iron gates and entrusted it to one hundred horsemen to guard it. Before this, it took 50,000 troops to guard the place. On this wall he also set a mantelet. The Khakān I was later told, 'Anūshirvān has deceived thee and given thee for wife one who is not his daughter and fortified himself against thee'; but Khakān was no match for such wiles" (al-Balādhurī, 2002, p. 307-308).

The account concerning the false princess preserved in al-Balādhurī's work bears no direct connection either to the Khazars or to the Western Turks. Rather, the story appears to represent a variant of a narrative found in the work of the Byzantine historian Priscus Rhetor (Róbert, 1958, p. 75). In Priscus's account, the following narrative concerning the relations between the Sasanians and the Hephthalites during the reign of Pērōz I is particularly noteworthy:

"The Persian monarch then received into his land the ambassador Constantius, who had remained in Edesa for a time, as I said about his embassy. He ordered him to come while he was occupied not in the cities, but on the border between his cities and the Kedarite' Huns. He was engaged in <a war> caused by the Huns' refusal to take the tribute that past Persian and Parthian kings had agreed upon. His father, having refused to pay the tribute, took up the war and then bequeathed it and the kingdom to his son. Because they kept suffering defeat in battle, the Persians wished to solve the Hunnic problem by deception. And so, it was said, Peirozes (this was the Persian king's name at the time) sent messages to Kounchas, the Hunnic leader, stating that, hoping for peace with them, he wanted to agree to an alliance and to offer his sister in marriage; for he happened to be very young and not yet the father of children. Kounchas, it was said, accepted the proposal, but married not Peirozes's sister, but another woman decked out in royal fashion, whom the Persian monarch sent off after informing her that if she revealed nothing of the deception, she would share in kingship and happiness, but if she revealed the theatrics, she would suffer death as a penalty since the Kedarite ruler would not endure a servile wife in place of a well-born woman. The treaty thus negotiated, Peirozes did not enjoy his deception against the Hunnic leader very long. Because the woman was concerned that the nation's ruler would learn of her situation from others and would cruelly subject her to death, she revealed what had been perpetrated. Kounchas praised the woman for her truthfulness and kept her as his wife. He wished to punish Peirozes for his trickery, and so he pretended that he was having a war against neighboring peoples, and that he needed men, not men fit for war (for there were thousands available to him) but men who would be his generals. Peirozes sent him three hundred elite men. The Kedarite ruler killed some, and others he maimed and sent back to Peirozes to report that he had paid this penalty for his deceit. Thus the war was rekindled and they fought violently. Peirozes accordingly received Constantius in Gorga (this was the name of the place where the Persians were encamped). After treating him kindly for several days, he sent him away with no auspicious response to his embassy" (Priscus, 2014, p. 144-146; Róbert, 1958, p. 75).

An earlier version of this story preserved in Priscus's work may be found in the writings of Herodotus. The account recorded by Herodotus is as follows:

"This man Amasis, then, was the one against whom Cambyses the son of Cyrus led an army consisting of contingents from all over his empire, including some Ionian and Aeolian Greeks. The reason for the attack arose out of the fact that Cambyses had sent a message to Egypt to ask Amasis for his daughter. It was an Egyptian man who suggested that he make this request; he was motivated by a grudge against Amasis, because Amasis had chosen him out of all the doctors in Egypt, forced him to leave his wife and children, and dispatched him to Persia, when Cyrus had sent a messenger to Amasis requesting the best eye doctor in Egypt. Because he resented this treatment, then, the Egyptian persuaded Cambyses to ask Amasis for his daughter, so that Amasis would either grant the request and suffer or refuse and make an enemy of Cambyses. Now, Amasis was troubled and anxious about the might of Persia, and was incapable either of handing his daughter over or withholding her. He knew full well that Cambyses was not about to make her his wife, but his concubine. He weighed the matter up and this is what he did. The previous king, Apries, had a daughter called Nitetis, who was very tall and beautiful, and was the only member of Apries' house left alive. Amasis dressed this girl up in fine clothes and gold jewellery and sent her to Persia as if she were his own daughter.

After some time, however, when Cambyses used the girl's patronymic in addressing her, she said to him, 'My lord, you don't realize how Amasis has deceived you. He has dressed me up and sent me to you, as if it were his own daughter he was giving, when in fact I am the daughter of Apries, who was Amasis' master when Amasis and the Egyptians rebelled against him and murdered him.' This news made Cambyses the son of Cyrus furious and gave him his reason for attacking Egypt. At any rate, that is what the Persians say" (Herodotus, 1998, p. 169).

It is evident that these two passages from Priscus and Herodotus were employed by al-Balādhurī in the context of Khosrow I Anūshirvān's marriage to the daughter of a Turkic ruler. Behind the narrative patterns found in Byzantine historiography there generally lies a genuine historical event; the author presents reality embellished with an antique literary veneer, yet without fundamentally distorting it. The same observation applies to the episode recorded by Priscus, as demonstrated by the fact that its eastern variant rests upon a concrete historical foundation. Al-Balādhurī connects the story with the marriage between Khosrow I and the daughter of a Turkic ruler, a historical event that took place around 560. Dynastic marriages between different peoples were by no means uncommon, as has already been noted with reference to the testimony of Movses Kałankatvac'i. Until 630, the Western Turks and the Khazars formed part of a single khaganate; its western regions were governed by the Khazars, and the Persians became acquainted with this polity through them. After 630 the two peoples became separated, yet Islamic historiography continued to refer to both simply as Turks. At the same time, Pērōz I and his successors also contracted a number of dynastic marriages with the Hephthalites, a fact that clearly illustrates how the story concerning the marriage of Pērōz I could later be adapted to that of Khosrow I. The narrative pattern therefore emerged through the adaptation of a widely known story motif to a different event and a different set of historical actors (Róbert, 1958, pp. 75-76).⁹ Al-Balādhurī's decision to include this story may be explained by his familiarity with Greek culture and historiography. Traces of this familiarity can be detected in his *Futūh al-Buldān*. Throughout that work, significant observations concerning cultural and social history are interwoven with the historical narrative. For instance, al-Balādhurī discusses the transition of official administrative languages from Greek and Persian to Arabic, the dispute with Byzantium caused by the inclusion of Islamic religious formulas at the beginning of letters sent from Egypt, issues relating to taxation, the use of signet rings, matters connected with the monetary system, and the history of the Arabic script (Rosenthal, 1986, p. 972). In light of these considerations, it is evident that Marquart's interpretation, which sought to support the identification of the names Khazar and T'etal through a combined reading of the accounts preserved by al-Mas'ūdī and al-Balādhurī together with the text of Sebeos, cannot be accepted.

The next occurrence of the name *T'etal* in Sebeos's work provides further evidence, from a different perspective, of the inconsistency of Marquart's interpretation. Sebeos again refers to the T'etals in the section devoted to the death of the Sasanian king Yazdegerd III (632-651). According

⁹ Although Priscus attributes the deterioration of relations between the Hephthalites and the Sasanians to Pērōz I's deception in sending another woman instead of his sister to Kouchas, other sources provide different explanations. For example, the Armenian historian Łazar P'arpec'i records a statement made by the Sasanian commander Hazaravuxt concerning the Persian king after the death of Pērōz I. According to Hazaravuxt, the breakdown in Pērōz's relations with the Hephthalites was caused by his own arbitrary conduct and obstinate disposition (Łazar P'arpec'i, 1904, p. 157²⁹⁻³⁰). The statements preserved in the chronicle of Agathias are likewise consistent with the testimony of P'arpec'i. Agathias writes as follows: "The next reign was that of Peroz an exceedingly daring and warlike man. His mind was filled with grandiose ambitions, but his judgement was far from sound and he possessed a great deal more valour than discretion. Consequently he lost his life in an expedition against the Ephthalites not so much, I imagine, through the strength of his opponents as through his own recklessness. Though he should have taken all the necessary precautions and reconnais sance measures to safeguard his advance into enemy territory against ambush he fell straight into a trap, a series of carefully camouflaged pits and trenches that stretched over the plain for a very great distance. He perished there together with his army in the twenty-fourth year of his reign" (Agathias, 1975, p. 130).

to the Armenian text, in the twentieth year of Yazdegerd III's reign, the Arab armies stationed in Persia and Khuzistan advanced eastward into the Parthian lands, referred to as Pahlav, in pursuit of the Persian king. Although Yazdegerd III fled before them, the Arabs killed his soldiers near the borders of the Kushan territories. Thereupon, the Persian king sought refuge among the T'etal troops who had come from those regions to assist him (Եւ փախուցեալ անկաւ ի զաւրս Թէտալաց, որ էին ի կողմանցն եկեալ նմա յաւգնականութիւն) (Sebeos, 1979, pp. 163₃₆-164₁). Subsequently, the T'etal troops killed Yazdegerd III, who had ruled the kingdom for twenty years (Իսկ զաւրացն Թէտալաց կալեալ զՅազկէրտ սպանին, որ կալաւ զթագաւորութիւնն ամս Ի) (Sebeos, 1979, p. 164_{4.5}). As is evident from Sebeos's geographical descriptions, the lands of the Kushans are once again located to the east of Iran in this narrative. Likewise, the T'etal troops who came to assist Yazdegerd III are said to have advanced from the same direction. These data are entirely consistent with the political situation that emerged after the alliance concluded between the Western Turks and Khosrow I Anūshirvān, whereby the territories of the two powers came to share a common frontier. Consequently, the forces designated here as T'etals were Western Turks who had crossed beyond the Amu Darya into the Kushan territories (Czeglédy, 1985, p. 201). Sebeos's account of Persian-Arab relations in connection with the name T'etal is remarkably accurate. In 636, the Sasanian army under Rustam suffered defeat at the Battle of al-Qādisiyyah, and the capital Ctesiphon subsequently fell. The Muslim Arabs entered the city without encountering significant resistance, while the nobility and members of the royal court fled into the interior of Iran. Under the leadership of the Caliph 'Umar (634-644), Khuzistan was conquered in 642, and in the same year the Battle of Nihāvand brought Media under Arab control. These developments left the heartland of Iran exposed to occupation without any substantial resistance. The Sasanian state could no longer assemble a major army against the Arabs, since most of its soldiers had either perished during the prolonged wars with Byzantium or could not be mobilized because of internal unrest. For this reason, Yazdegerd III fled to Persis; when the Arabs conquered that region as well in 650, he was compelled to seek refuge farther east (Daryaei, 2009, p. 37; Chavannes, 1903, pp. 256-257). In this context, the statements of al-Dīnawarī, which complement Sebeos's narrative, are of particular importance. Al-Dīnawarī describes the flight and death of Yazdegerd III as follows:

“Then the people of Istakhr revolted. King Yazdegerd led a group of Iranians against them. 'Uthmān b. Abī al-ʿĀṣ and 'Abd Allāh b. ʿĀmir marched against the region. Victory belonged to the Muslims. Yazdegerd fled toward Khurasan and arrived in Marw. He requested money from the governor of the city, whose name was Māhūyah. Māhūyah was the son-in-law of the Khāqān, the ruler of the Turks. When Yazdegerd increased his demands, the governor informed the Khāqān. The Khāqān then set out with his troops. He crossed the river in the direction of Āmūya and, after traversing the desert, arrived at Marw. Māhūyah opened the gates of the city to him. Yazdegerd, meanwhile, fled alone on foot. After walking two farsakhs, he reached a mill at dawn, where a lamp was burning. Entering the mill, he said to the miller: ‘Hide me here for one night.’ The miller, however, asked him for money, saying: ‘Give me four *dirhams* so that I may pay the owner of the mill.’ Thereupon Yazdegerd gave him his sword and belt, saying: ‘These shall be yours.’ The miller spread out a garment for him to sleep on. Because Yazdegerd was utterly exhausted, he immediately fell asleep. Once he had sunk into a deep sleep, the miller rose and killed him with the pickaxe of the mill. He took Yazdegerd's personal possessions and cast his body into the river” (al-Dīnawarī, 2017, p. 202).

From al-Dīnawarī's description, it is quite clear that Sebeos, by the designation *T'etal*, intended the Western Turks who came from beyond the Amu Darya. Nevertheless, the Islamic sources that recount these events preserve differing traditions. Al-Ṭabarī makes no mention of the Turks in connection with the death of Yazdegerd III (al-Ṭabarī, 1999, pp. 409-410). Al-Balādhurī, on the other hand, relates that when Yazdegerd III reached the frontiers of Marw, he was respectfully received by Māhawayh (*Māhūyah* in al-Dīnawarī), the *marzubān* of the region. Al-Balādhurī further

records that Nizak Tarkhan, one of the rulers of the Turks of Tokharistan, came to meet him. However, when Nizak Tarkhan requested the hand of Yazdegerd's daughter, the Persian king treated him with contempt and humiliation. As a result, and under the influence of Māhawayh's incitement, Nizak Tarkhan departed with the Turks under his command and marched toward al-Junābidh. Driven back there by Nizak Tarkhan, Yazdegerd III was compelled to seek refuge in Marw and was ultimately killed in the house of a miller situated on the banks of the river al-Mirghāb (al-Balādhurī, 2002, pp. 491-492).¹⁰ Likewise, in *Tārīkh Sinī Mulūk al-Arḍ wa 'l-Anbiyā'*, Ḥamza al-Iṣfahānī states that “the ruler of the Hephthalites decided to wage war against Yazdegerd and thus incited Māhūyeh to fight him” (Ḥamza al-Iṣfahānī, 1844, p. 63). It is noteworthy that al-Iṣfahānī employs the designation **al-Hayāṭila* (الهياطلة), that is, the Hephthalites, rather than the name Turk used by al-Dīnawarī and al-Balādhurī. However, his account appears to contain ambiguities both in geographical and political terms. In this respect, the narratives of Sebeos and al-Dīnawarī are considerably clearer and more reliable. In the chronicles of both authors, the statements indicating that the T'etals or the Turks came from beyond the Amu Darya correspond not only to established historical facts but also to the geographical realities of the period. Moreover, although it is true that Arab and Persian historians generally failed to distinguish among the various peoples living in Khurasan during the Arab conquests and tended to refer to them collectively as Turks, it is known that they occasionally retained the designation Hephthalite as well (Ghirshman, 1948, p. 98). It may therefore be argued that al-Iṣfahānī adopted the tradition of dual usage and consequently employed the name Hephthalite in place of Turk. In this respect, Sebeos's clear distinction between the names T'etal and Hephthal, together with the fact that other sources employ the designation Turk in a manner consistent with the course of historical events, considerably weakens the reliability of al-Iṣfahānī's reference to the Hephthalites. Indeed, Nizek Tarkhan is known to have been present in Balkh during the rebellion suppressed by Rabī' b. Ziyād in 671/672, and he is again described as commanding Turkic forces (Markwart, 1938, p. 42; Ghirshman, 1948, p. 99). Furthermore, the fact that Nizak Tarkhan was subordinate to the Yabgu of Tokharistan (Christensen, 1936, p. 501) demonstrates that the forces acting against Yazdegerd III were Western Turks. Equally significant is the information preserved in the Chinese annals that, following the death of Yazdegerd III, his son Pērōz III (d. 679) sought refuge among the Turkic groups of Tokharistan and continued to claim his father's throne. These data clearly indicate that Tokharistan was under Western Turkic control during this period. According to the *T'ang-shu*, Pērōz III appealed to the Chinese Emperor Kao-tsung (649-683) for assistance, but the emperor declined to provide the support he requested. The ruler of Tokharistan, however, proved more willing to assist him and, taking advantage of a temporary weakening of Arab control in the region, restored Pērōz III to his former position. In 661, after its victories over the Western Turks in 658, China reorganized the western territories that had come under its protection and appointed Pērōz III as the head of the Persian administration, establishing its center in the city of Tsi-ling. In reality, China merely ratified an already existing situation and granted official recognition to Pērōz III, who was residing in Tsi-ling. The exact location of Tsi-ling remains uncertain, and Pērōz III never succeeded in re-entering the actual territories of Persia. If the ruler of Tokharistan restored him to a position of authority, this could only have been achieved by installing him in one of the eastern regions that had formerly been subject to Persian influence. For this reason, Tsi-ling is generally thought to have been Zrang (Zaranj), the principal city of Sijistan, that is, Sistan during the Sasanian period (Chavannes, 1903, p. 257).

¹⁰ As early as 638, Yazdegerd III had appealed to the Chinese emperor for assistance. He moved from Nishapur to Tūs, but the *kanārang* (governor) was unwilling to grant him asylum. Instead, he presented the king with rich gifts and explained that the fortress was not large enough to accommodate all of his followers and military equipment. Rejected wherever he went, Yazdegerd III ultimately turned to Marw as his last refuge (Christensen, 1936, p. 501).

The next occurrence of the name *T'etal* in Sebeos's work appears in Chapter 51. This chapter, entitled "*The Revolt of the Medes against the Ishmaelites, the Defeat of the Ishmaelites in the Region of the Gate of Ćor, and the Flight of the Survivors into the Rugged Mountains of the Caucasus*,"¹¹ describes the advance of the Arab armies in the direction of Darband. In this chapter, attention is drawn to the role of the *T'etals*, that is, most probably the Western Turks, in the first clashes between the Arabs and the Khazars in the vicinity of Darband. Although Sebeos does not provide an exact date for these events, the chronology established in the preceding chapters indicates that they should be dated to around 652 and the years immediately thereafter (Czeglédy, 1985, p. 202). Indeed, despite the fact that the Arabs had not achieved any decisive success, it is known that between 642 and 652 they were largely occupied with consolidating their position in Armenia and Azerbaijan (Dunlop, 1954, p. 54). It was most likely only after these campaigns that they advanced toward Darband. According to Sebeos, when the large Arab armies were unable to cross the rugged regions of the Median Mountains, they turned northward toward the peoples living near the Caspian Gates. They then passed through the Gate of Ćor and embarked upon a campaign of plunder. At that time, a small army emerged from the place known as the Gate of the Huns and marched against them. This force, which served as the guardian of the pass, defeated the Arabs (Sebeos, 1979, pp. 172₃₄-173₉). During the same engagement, another army arrived from the land of the *T'etals*. The two sides fought with great ferocity, and the army of the Ishmaelites was defeated by the forces of the *T'etals* (Եկն այլ զայր ի կողմանցն Թետալաց, և բաղխեցին զմիմեանս զաւրութեամբ սաստիկ, և ի պարտութիւն մատնեցաւ զայրն Իսմայելի առաջի զաւրացն Թետալաց). The fighting, conducted with swords and spears, inflicted heavy casualties. Those who survived were unable to escape, for another Arab contingent had arrived from the rear. Further combat then took place in the great and rugged mountains of the Caucasus. In the difficult mountain terrain, only a small number managed to survive and flee; most were left hungry, destitute, wounded, and incapable of continuing the struggle. The survivors eventually reached Ctesiphon and returned to their own settlements (Sebeos, 1979, pp. 173₁₀₋₁₇).

For the resolution of the *T'etal* problem in this narrative, particular attention must be paid to Sebeos's geographical descriptions. In this context, the region that the Armenian author designates as the Gate of the Huns is especially noteworthy. This designation appears frequently in Armenian sources. For example, when describing the Asiatic Sarmatians living between the Don and the Volga, Širakac'i also provides an account of the lands of the Caucasian Huns. According to Širakac'i, beginning from Darband, that is, north of the territory of the Massagetae, the land of the Huns stretches along the seacoast, while Varač'an is identified as the capital of the Huns on the side of the Caucasus. It is difficult to regard the name Hun here as a generic designation. Širakac'i refers to numerous nomadic peoples inhabiting Sarmatia and Scythia, yet he does not apply the name Hun to any of them. In his usage, the term Hun refers exclusively to the population living in the coastal plains corresponding to present-day Dagestan (Yeremyan, 1963, p. 103₇₋₁₂; Czeglédy, 1955, p. 125). The terminology employed by Širakac'i and the geographical picture it conveys are likewise found in the work of Lewond. In his chronicle, the Caucasian Huns are also designated as Hun (plural: *Honk'*) and are located north of Darband. Lewond does not apply the name Hun to any other people. According to him, the Huns appear in connection with the Arab-Khazar wars of the eighth century. For instance, in his account of the campaign of Maslama b. 'Abd al-Malik in 716, the Arabs crossed Darband into the land of the Huns and advanced northward as far as Targu (modern *Tarki* or *Tarku*, near Makhachkala on the Caspian coast), whose inhabitants subsequently appealed to the Khazar Khagan for assistance. This geographical situation remained unchanged during the wars between the Arabs and the Khazars under the caliph Hishām (724-743). During their southern campaigns, the

¹¹ "Ապստամբութիւն Մարաց յԻսմայելացոց: Բեկումն զաւրութեան Իսմայելացոց յայնկոյս Ճորայ Պահակին եւ փախուստ մնացելոցն ընդ դժուարս լերինն Կովկասու" (Sebeos, 1979, s. 172₁₆₋₁₈).

Khazars passed through the land of the Huns on their way to Darband and from there proceeded through the territory of the Massagetae into Persian Armenia. The Arabs, conversely, advanced from the lands of the Massagetae to Darband and from there entered the country of the Huns, situated south of the Khazars. At this time, the territory of the Huns still extended northward as far as Targu and westward to the mountains (Łewond, 1887, p. 41⁹⁻¹⁵; Czeglédý, 1955, pp. 125-126). These data confirm that the T'etal army mentioned by Sebeos advanced from the north. According to his account, the Arabs encountered a force emerging from the Gate of the Huns after they had crossed the Gate of Čor. The arrival of the T'etal troops at precisely this moment to engage the Arabs demonstrates that they too approached from the north. Consequently, the interpretation that Sebeos used the name T'etal to designate the Western Turks is well founded. This conclusion is further supported by the testimony of Kałankatvac'i. According to the panegyric of Juansher (636-669) preserved in his work, the term "invaders" is applied to the Western Turks, the former allies of Heraclius, and it appears that more than forty years after the Persian war they had lost their distinct identity (Zuckerman, 2007, p. 412). Indeed, during the third quarter of the seventh century, the kingdom of Albania extended westward to Iberia, northward to Darband, and southward to the Araxes River; at that time its ruler was Juansher. He had participated in the Persian struggle against the Arabs, but once he realized that Sasanian resistance could no longer be sustained, he returned to his own country and secured a brief period of independence by eliminating the Persian garrison at Partaw (Artamonov, 1962, p. 181). Accordingly, Sebeos's narrative is consistent with these data and indicates that Western Turkic domination in the Khazar region continued into the middle of the seventh century.

Islamic sources contain information that is partially parallel to the narratives preserved by Sebeos. In al-Ṭabarī's work, two contradictory traditions are recorded concerning the capture of al-Bāb (Darband) by the Arabs. According to the first account, transmitted by Sayf, al-Ṭabarī dates the fall of al-Bāb to the year 22 AH (642/643 CE) (al-Ṭabarī, 1994, p. 34-43). Although the campaign against Balanjar is described in considerable detail, the account itself is far from reliable (Golden, 1980, p. 59). Even if the Arabs had indeed reached Azerbaijan and subsequently Darband during the 640s, it is more plausible that the unsuccessful expedition against Balanjar, associated with the death of either Salmān b. Rabī'a or 'Abd al-Raḥmān b. Rabī'a, constituted their first serious attempt to strike at the Khazars. It appears that in 644, al-Walīd, the half-brother of the Caliph 'Uthmān (644-656), launched a campaign into Azerbaijan and Armenia, while the vanguard forces that succeeded in advancing as far as Darband were commanded by Salmān b. Rabī'a. Shortly thereafter, however, Salmān was dispatched to assist Ḥabīb b. Maslama in operations against Byzantium. It is highly probable that 'Abd al-Raḥmān remained at Darband and that Salmān later rejoined him there. During the years they spent in Darband, the two brothers may have engaged in several clashes with the surrounding local tribes, yet it is impossible to speak of a complete conquest in the strict sense of the term. On the other hand, the death of one of the brothers during the attempt to penetrate Balanjar gave rise to numerous legends claiming that the Khazars had believed the Arabs to be immortal (Artamonov, 1962, p. 177; Novoseltsev, 1990, p. 174).

Al-Ṭabarī's second account, however, is dated to 32 AH (652/653 CE) and corresponds much more closely to the narrative preserved by Sebeos. According to al-Ṭabarī, 'Abd al-Raḥmān b. Rabī'a acted without the authorization of the Caliph 'Uthmān and launched an attack against al-Bāb. Having reached Balanjar, the Arab army laid siege to the city with siege engines. At this point, however, the Turks arrived to assist the inhabitants of Balanjar and began fighting against the Arab forces. Owing to this Turkish support, the Arab army suffered a decisive defeat, and 'Abd al-Raḥmān was killed in the battle (al-Ṭabarī, 1990, pp. 95-96; Dunlop, 1954, pp. 55-56; Novoseltsev, 1990, pp. 174-175).¹²

¹² Among the Islamic sources, there is disagreement regarding the identity of the commander of the Arab forces who was killed in this battle. Al-Ṭabarī maintains that the fallen commander was 'Abd al-Raḥmān b. Rabī'a, whereas al-Balādhurī

As can be seen, al-Ṭabarī clearly distinguishes between the Khazars and the Turks in his description of the conflict. In this respect, his reference to the auxiliary forces at Balanjar as Turks recalls the T'etal army in Sebeos's account, which advanced to engage the Arab forces after they had crossed the Gate of Čor. According to both authors, the Arab army was defeated. Moreover, the narratives of the two writers display a considerable degree of correspondence. Likewise, Ibn al-Athīr explicitly distinguishes between Turks and Khazars when he states that "*the Turks joined the Khazars and formed a united front against the Muslims, engaging them in a fierce battle*" (Ibn al-Athīr, 1991, p. 136).¹³ In light of this evidence, it is possible to conclude that the groups referred to as Turks in al-Ṭabarī and Ibn al-Athīr, and as T'etals in Sebeos, were in fact the Western Turks. Particularly important in this regard are al-Mas'ūdī's remarks concerning the city of Balanjar during this period. His statement reads as follows: "*The Khazar River flows through the city of Atil, the present capital of the Khazar realm, whereas the former capital of the Khazars was the city of Balanjar. The Burtās River flows into the Khazar River. The Burtās are a numerous Turkic people living between the lands of Khwarazm and the country of the Khazars, although they were regarded as subjects of the Khazars*" (al-Mas'ūdī, 1894, p. 62₁₅₋₁₈). A noteworthy aspect of al-Mas'ūdī's statement is his assertion that the capital of the Khazars prior to Atil, that is, prior to their settlement on the Volga, was the city of Balanjar. In making this observation, al-Mas'ūdī appears to be referring to an earlier period, before the full emergence of the Khazar Khaganate. These data undoubtedly relate to the era when the Khazars remained subordinate to the Western Turks. Indeed, the history of the Western Turks may be divided into two nearly equal phases: from the mid-sixth century to the mid-seventh century they maintained an independent existence, whereas from the mid-seventh century until the middle of the eighth century they were engaged in continuous struggles against the Chinese, Tibetans, Arabs, and various Turkic peoples. At the same time, when viewed within the broader framework of Asian history, the role played by the Western Turks was of considerable significance. Through their military successes, these formidable warriors of the steppe exerted a profound influence over a vast region. For approximately a century they united under their authority tribes dispersed from the Altai in the east to the Volga in the west, and from Tarbagatai in the north to the Indus in the south. As a result, they established a degree of order and stability in territories that had previously been characterized chiefly by disorder and raiding (Chavannes, 1903, pp. 299-300). Consequently, al-Mas'ūdī's testimony indicates that Western Turkic domination in the Volga region continued into the middle of the seventh century and that, during this period, the center of the Khazars who were subject to them was the city of Balanjar. This interpretation further demonstrates that the narratives preserved in Sebeos's chronicle are not only consistent with other sources relating to the period but also possess a substantial degree of reliability. Accordingly, when the evidence of the

states that it was Salmān b. Rabī'a who was martyred at Balanjar (al-Balādhurī, 2002, p. 415). Likewise, Ibn A'tham and al-Ya'qūbī preserve the same tradition as al-Balādhurī (Ibn A'tham, 2020, p. 374; al-Ya'qūbī, 2018(b), p. 807).

¹³ These events are reflected in considerable detail in the *Darband-nāma*. However, the date of the episode is erroneously given as 41 AH rather than 32 AH, as indicated by al-Ṭabarī. According to the *Darband-nāma*, during the reign of the first caliph of the Banū Umayya, namely Caliph 'Uthmān, news arrived that the Khazars had captured Darband and entered Azerbaijan. The caliph consequently ordered Ibrāhīm and Salmān al-Bāhilī to proceed to Darband with four thousand brave and experienced soldiers. The commanders raised the banner of campaign and marched toward Darband. Upon reaching the frontiers of Azerbaijan, they compelled all the populations encountered along their route to accept Islam by force of arms. Eventually they arrived at Darband. Learning of the approach of the Muslim army, the Khazars who held the fortress abandoned it and withdrew to the fortress of Khumrī, known today as Kiyekend. At that very moment, the Khagan of China advanced from another direction with an army of one hundred thousand men against the Muslim forces stationed at Darband (Derbend-nāmeḥ, 1851, pp. 39-40). Two aspects of this account are particularly noteworthy. First, the commander of the Arab forces is identified as Salmān b. Rabī'a. Second, the forces that came to assist the Khazars are described as the troops of the "Khagan of China." As noted earlier in connection with the designation Čenastan Čepetkh, Islamic sources occasionally refer to the Western Turkic Khagan as the Khagan or ruler of China. Consequently, the expression "Khagan of China" in the *Darband-nāma* may be regarded as another instructive example of a designation applied to the Western Turkic Khagan.

chronicles is considered as a whole, it may be argued that the Khazars consisted of three principal groups. The first comprised the genuine Khazars of Sabir origin, whose capital was the city of Balanjar, situated south of the Kuma River. The second consisted of the Caucasian Huns, who lived south of the Khazars and north of Darband along the Caspian coast. In the Arabic sources, the ruler of this group is referred to as the *Ṣāhibū Balanjar*. The third group was formed by the Western Turks, who exercised supremacy over the genuine Khazars. Their capital was located on the Volga, where the camp of the Western Turkic Khagan was situated. Consequently, the designation “Ruler of the Khazars” properly referred only to the Western Turkic Khagan established on the Volga. Around 766, following the collapse of the Western Turkic Khaganate, Turkish domination over the Khazar realm came to an end (Golden, 1980, p. 53).

The question that arises at this point concerns the origin of the Western Turkic, that is, the T’etal, army that came to support the Khazars at Balanjar. In this regard, the most important information is provided by the relevant Arabic sources. As indicated by the *Darband-nāma*, the auxiliary forces were led by the Khagan himself. Since the Arabic sources describing the Arab-Khazar conflicts indicate that the capital of the Western Turkic Khagan, who was related to the Khazars, was situated on the Atil (Volga) River, it may be inferred that the Western Turkic capital in Khazaria was identified in some Arabic sources as *al-Bayḍā* (“the White City”), while al-Jayhānī records its name as *Sārighshūn*, a Turkic term meaning “yellowish.” The Western Turkic capital in Khazaria was most probably located there in 652/653 and perhaps even as early as 627. Indeed, Theophanes and other sources describing the golden age of Khazaria explicitly state that Jebu Xak’an, the Western Turkic ruler who assisted Heraclius in 627, resided in the region of Khazaria, west of the Volga, which subsequently developed independently of the Western Turkic polity. For this reason, Jebu Xak’an was directly designated as the Khagan of the Khazars (Czeglédy, 1985, p. 204).

The final occurrence of the name *T’etal* in Sebeos’s work appears in the concluding section of the chronicle. In this passage, the Armenian author mentions the T’etals in connection with the internal conflicts among the Arabs. The relevant passage may be translated as follows:

“Then God brought confusion upon the armies of the Ishmaelites, and their unity was broken. They turned against one another and divided into four factions. One faction moved toward India; another held Asorestan and the northern regions; another was in Egypt and in the lands of the T’etals; and yet another was in the country of the Tajiks and in the place called Askaravn. They began to wage war against one another and destroyed each other in a fierce slaughter. Those who were in Egypt and in the lands of the Tajiks joined forces, killed their own king, plundered many treasures, and elevated another king to the throne. Thereafter, each returned to his own region.”¹⁴

The continuation of the text states that upon learning of these developments, Mu‘āwiya b. Abī Sufyān (661-680) set out from Asorestan with the forces under his command and marched toward the land of the Tajiks. After defeating the troops stationed there and killing their ruler, he returned triumphantly to Asorestan. Sebeos further relates that, following these events, the conflicts among the Arabs intensified and that Mu‘āwiya ultimately brought these disputes to an end and established his authority over the Arabs as king (Sebeos, 1979, p. 176⁷⁻²¹). The Armenian text clearly

¹⁴ “Արդ՝ առաքեաց Աստուած խռովութիւն ի մէջ բանակացն որդւոցն Իսմայելի, և պատառեցաւ միաբանութիւն նոցա, և խառնեցան ընդ միմեանս, և բաժանեցան ի չորս մասունս: Մասն մի այն՝ որ ի Հնդկաց կողմանէն. մասն մի այն՝ որ ունին զԱսորեստանն և զկողմանս հիւսիսոյ. մասն մի այն՝ որ յԵգիպտոս և ի կողմանս Թետալացւոց. մասն մի ի կողմանս Տաճկաց և յԱսկարաւն կոչեցեալ տեղոջ: Եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս, և անհուն կոտորածով զմիմեանս սատակէին: Արդ՝ միաբանեալ այն որ յԵգիպտոս և որ ի կողմանս Տաճկաց՝ սպանին զթագաւորն իւրեանց, և աւար հարին զբազմութիւն զանձուցն, և այլ թագաւոր նստուցին: Եւ ինքեանք զնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:” (Sebeos, 1979, s. 175³²⁻¹⁷⁶⁶).

refers to the succession crisis among the Arabs that began with the assassination of Caliph 'Uthmān. As can be inferred from the text, Sebeos is describing Mu'āwiya's seizure of the caliphate following the death of Caliph 'Alī (656-661), together with the separatist movements that emerged in Syria and Egypt. At first glance, the Armenian author's reference to the T'etals in connection with these events may appear puzzling. However, as is evident from the cited passage, Sebeos does not use the name T'etal here to designate the regions beyond the Amu Darya. This is demonstrated by his inclusion of the Arabs living in the lands of the T'etals and those residing in Egypt within the same faction. Under these circumstances, it is clear that by the name T'etal Sebeos intended the Western Turks who exercised control over the Khazar region. As noted earlier, the fact that the Western Turks and their Khazar vassals fought as allied forces against the Arabs at Darband during the reign of Caliph 'Uthmān strongly supports this interpretation. Particular attention should also be paid to Sebeos's statement that the Arabs in Egypt and those in the lands of the T'etals belonged to the same group. In this respect, the Armenian author's testimony appears entirely accurate. It is therefore important to consider the military activities of 'Amr b. al-ʿĀṣ, the conqueror of Egypt. Having opposed 'Alī's caliphate from the outset, 'Amr joined Mu'āwiya's camp after the Battle of the Camel in order to avenge the death of Caliph 'Uthmān. When the dispute between Mu'āwiya and 'Alī remained unresolved, he played a leading role in dispatching the Syrian army against 'Alī and commanded the Syrian cavalry during the Battle of Ṣiffīn. Subsequently, during the Arbitration (Ḥakam) affair, he supported Mu'āwiya against 'Alī and contributed significantly to Mu'āwiya's accession to the caliphate. In addition, 'Amr b. al-ʿĀṣ marched into Egypt with his troops, killed Muḥammad b. Abī Bakr, the governor appointed by 'Alī, and secured the governorship of Egypt, a position he retained until his death (Wensinck, 1986, p. 451). When these facts are considered together with the evidence preserved by Sebeos, they confirm that the Arabs living in the Khazar region under the domination of the T'etals, that is, the Western Turks, and those residing in Egypt represented the pro-Umayyad faction. It therefore follows that Sebeos provides an accurate depiction of the factional divisions that emerged among the Arabs during this period.

Thus far, we have seen that the name *T'etal* employed by Sebeos corresponds primarily to the Western Turks and, in a few exceptional cases, to the Hephthalites. The question that must now be addressed is why Sebeos chose to use this designation. A second and equally important question is whether this term originated with Sebeos himself. The answers to these questions lie in the distinctive characteristics of medieval Armenian literature and historiography. The products of Armenian written culture were, for the most part, composed by members of the clergy. Owing to the ecclesiastical background of their authors, these works contain numerous Christian motifs. Such motifs were integrated into narrative structures and frequently associated with historical events. In this context, extensive quotations from the Old Testament were often incorporated without explicit citation. It should also be emphasized that translation activity occupied a central place within medieval Armenian literary culture. For understanding the problem of the name T'etal, particular importance attaches to the work known as the *Chronicon* or *Liber Generationis* of Hippolytus, which is said to have been translated into Armenian in 685. The Armenian version bears the title *Anonymous Chronicle* (Անանուն Ժամանակագրութիւն). Although the translation is designated as anonymous, comparison of the Armenian text with the Latin translation of Hippolytus's work, whose Greek original has been lost, has demonstrated substantial similarities between the two versions. Philological research has conclusively established that, despite certain differences, both the Armenian and Latin texts derive from the same Greek original (Matevosyan, 2022, pp. 338-339). In the Armenian translation, a list is provided of the descendants of Japheth, the third son of Noah. This list clearly draws upon the Old Testament (Genesis 10:2). As the names of Japheth's sons are presented, the names of the peoples later believed to have descended from them are added alongside each entry. Within this framework, the name T'etal appears in the ethnographic list as the people associated with Tubal (Armenian: Թորել/**T'obel*), one of Japheth's sons, and is recorded in the

plural form **Tetalk* (Թեալաղ) (Ananun Jamanakagrut'ıwn, 1904, p. 510). A noteworthy feature of the Armenian text is that the name *Tetalk* appears in a sequence alongside the Ionians, Thracians, and Macedonians. On the basis of this geographical arrangement, it may be suggested that the name *Tetalk* recalls the designation **Thettaloi* (Θετταλοί), used by Strabo to refer to the Thessalians (Strabo, 2001, p. 413). Indeed, in the Armenian translation of Eusebius's Chronicle, this name occurs together with the Macedonians and the Thessalians. In the Armenian text, the term clearly corresponds to the Thessalians and appears in the singular form *T'etal* (Թեալաղ) (Yevsebi Pampileay, 1818, p. 8₂₀). A different variant of the name *T'etal* appears in the work of the Armenian chronicler Step'annos Orbelean, completed in the thirteenth century. Referring to the prophecy of Ezekiel, Orbelean states that in the last days, when the end of the world draws near, Gog and Magog will advance into the land of Israel, the northern gates will be opened, and the twenty-two peoples whom Alexander the Great had once confined at the boundaries of the North -including the Huns and the Sarmatians- will emerge once again. He then proceeds to enumerate these peoples, among whom are the *T'etals*. The Armenian author records their name in a plural and distinctive form as *Tetleac'ik* (Թեալեացիք). According to the prophecy cited by Orbelean, "*Those who behold them will be seized with fear and flee, hiding themselves in the mountains, in the clefts of rocks, and among the tombs. Many will be slain, and there will be no one left to bury them, for these peoples who come forth from the north will eat the flesh of animals and drink their blood*" (Step'annos Orbelean, 1911, pp. 153₂₇-154₁₈). Orbelean states that these peoples were confined behind a gate constructed by Alexander. By these remarks, the Armenian author is clearly referring to the Wall of Alexander. A different version of this narrative is also found in the Qur'ān (al-Kahf 18:83-98). Among both Muslim exegetes and modern Western scholars, the generally accepted view is that Dhū al-Qarnayn, whose name means "the Two-Horned One," should be identified with Alexander the Great. The story is usually presented as an answer to a question posed by a group commonly identified as Jews. Dhū al-Qarnayn is described as a ruler endowed with power over the earth, who journeyed to the farthest west and east and, at the request of oppressed peoples, constructed a wall or barrier of iron and copper to protect them from the incursions of Gog and Magog. The origin of the name and its precise meaning in this context have long been subjects of scholarly debate (Watt, 1997, p. 127). Elmalılı Muḥammed Hamdi, by compiling the traditions preserved in Islamic sources, attempted to determine the location of Alexander's Wall. Various opinions are recorded on this issue. According to al-Zamakhsharī and Abū al-Su'ūd, the site of the barrier was located in the region of Transoxiana or corresponded to the Great Wall of China. Qāḍī al-Bayḍāwī, on the other hand, associated it with the Caucasus Mountains and the area known as *bayna al-saddayn* ("between the two barriers"), that is, the vicinity of the Iron Gate. Historians such as Ibn Khaldūn and Abū al-Fidā' maintained that Khosrow I Anūshirvān had constructed a fortification there. According to Abū Rayḥān, however, the location should primarily be sought in the northwestern regions. Referring to the Book of Ezekiel, Elmalılı mentions two great mountains, which he records as *Ākhir al-Cirbiyā*. He suggests that the name *Cirbiyā* recalls Siberia. On this basis, he argues that Alexander's Wall may have been situated either between the Ural Mountains and the Bering Strait or between the Ural and Caucasus Mountains. In addition, he includes Turkestan among the possible regions in which the barrier may have been located (Yazır, 2022, pp. 69-70).

For the resolution of this problem, it is essential to examine the tradition upon which the Greek chroniclers relied. In this context, the name and historical role of the Thessalians attracted the attention of the Hellenistic world for a long period. In the heroic epics of ancient Greece, frequent references are made to the southern and eastern shores of the Pontus Euxinus, particularly to the regions of Pontus and Colchis. During Alexander the Great's eastern campaigns, the Greeks gained a much closer familiarity with the geographical features of Asia Minor, Iran, and the surrounding territories. As a result, a variety of interpretations emerged concerning the connections between these regions and the heroic traditions that, according to the epics, were associated with Asia Minor and

Transcaucasia. Most of these interpretations were based on etymological considerations. The available evidence suggests that such views were also widespread among the peoples of Transcaucasia. In this regard, the statements preserved in the work of Tacitus are particularly noteworthy (Czeglédy, 1985, p. 208). Tacitus writes as follows: “*For the Iberians and Albanians, dwelling as they do in wooded and rugged regions, are more accustomed to hardship and endurance. It is said that they are descended from the Thessalians. At that time, Jason returned to the abandoned palace of Aeetes and to the desolate land of Colchis, shortly after the departure of Medea and the children born to her.*”¹⁵ Parallel accounts are also found in the work of Strabo. Concerning the Thessalian origin of the Armenians, Strabo makes the following remarks:

“It is related that during Jason’s expedition to the land of Colchis, accompanied by Armenos the Thessalian, the latter separated from the expedition and advanced as far as the Caspian Sea. He is said to have visited not only Iberia and Albania but also many regions of Armenia and Media. This tradition is attested both by sanctuaries associated with Jason and by various monuments. According to the same account, Armenos was a native of the city of Armenion, situated on the shore of Lake Boebeis, between Pherae and Larisa. He and his followers settled in the regions of Acilisene and Syspiritis and occupied the country from Calachene to Adiabene. It is even said that the name Armenia itself was derived from him” (Strabo, 1961, p. 230¹⁴⁻²⁴).

The tradition linking the origins of the Caucasian peoples to Thessaly can also be traced in the works of other Greek authors. Particularly significant are the accounts concerning the early history of the Armenians preserved by the Thessalian historians Alexander, Cyrsilus of Pharsalus, and Medeius of Larissa, who were active at the court of Seleucus Nicator (305-281 BC) in Antioch around 300 BC. According to these historians, the homeland of Armenius, the ancestor of the Armenians, and thus the original homeland of the Armenian people, was the city of Armenion, situated between Pherae and Larissa on the shores of Lake Boebeis in Thessaly. From there, the Armenians are said to have departed together with Jason and the Argonauts and subsequently settled in Armenia. Consequently, it was believed that this people had originally inhabited the region of Pelasgiotis, that is, the ancient homeland of the Pelasgians in Thessaly. Naturally, such legends are generally regarded as inventions based solely upon similarities of names, a phenomenon frequently encountered in Greek mythology when explaining the origins of peoples (Markwart, 1928, p. 213). In light of the evidence provided by the Greek sources, it may be suggested that the name T’etalia, employed by Movses Khorenac’i for the southern or eastern shores of Pontus, referred to the southeastern coast of the Black Sea and perhaps even to the region of Colchis (Czeglédy, 1985, p. 208). In this context, it is important to recall that Khorenac’i, unlike Sebeos, located the region he called T’etalia not in the “*land of the Kushans called Bahl Šahastan,*” which corresponded to Tokharistan, but rather to the west of Armenia (Movses Khorenac’i, 1913, p. 29²⁻⁴). Likewise, in Orbelean’s work, the appearance of the Tetleac’ik among the northern peoples in the legend of Alexander the Great, together with the Islamic traditions concerning the location of Alexander’s Wall, makes such an interpretation plausible. It must be emphasized, however, that this explanation applies only to the work of Khorenac’i. As noted earlier, Khorenac’i deliberately avoided associating the ancestry of St. Gregory the Illuminator with the Parthians and therefore used the name T’etalia to designate a different geographical region.

The question that must therefore be asked is this: if the name *T’etal* bears no etymological connection whatsoever to the name of the Hepthalites of Inner Asia, why was it applied by the

¹⁵ “*Nam Hiberi Albanique saltuosos locos incolentes duritiae patientiaeque magis insuevere. Feruntque se Thessalis ortos, qua tempestate Iaso post auctam Medeam genitosque ex ea liberos inanem mox regiam Aeetae uacuusque Colchos repetiuit*” (Tacitus, 2017, s. 36²⁶⁻³⁰).

Armenians first to the Hephthalites and subsequently to the Western Turks? The explanation of this problem is facilitated by the striking phonetic resemblance between the names Hephthal and T'etal. What we encounter here is evidently a process of name transference, similar to the case of *Nephthalitai* (Νεφθαλιται) found in the works of Maurice and Agathias. In that instance, it is clear that the Old Testament name **Naphtālī* (נַפְתָּלִי), rendered in the Greek Septuagint as *Nephthaleim* (Νεφθαλείμ), was applied to the Hephthalites (Czeglédy, 1985, pp. 208-209). In the Old Testament, Naphtali is presented as the second son of the patriarch Jacob by Bilhah, and his name means "My Struggle" (Genesis 30:7). According to the biblical account, the territory allotted to Naphtali comprised a mountainous region, much of it lying north of the Sea of Galilee and bordered to the west by the territories of Asher and Zebulun. Its southernmost point was located at the southern extremity of the Sea of Galilee (Joshua 19:32). These geographical data indicate that the land of Naphtali was associated with the north. It is therefore plausible that Armenian historians, drawing upon this tradition, employed the name T'etal, a modified form of Naphtali, to designate the territory of the Western Turkic Khagan whom they described as the "Ruler of the North." In doing so, they may also have been influenced by the Greek designation *Thettaloi*, referring to the Thessalians. Such an interpretation becomes possible when one considers that the name, recorded by Orbelean as *Tetleac'ik*, appears among a list of northern peoples in his chronicle. Consequently, Marquart's theory identifying the name T'etal in Armenian sources with either the Hephthalites or the Khazars proves untenable from a philological perspective as well. The preference of Armenian chroniclers for such terminology is undoubtedly connected with the historiographical practice of archaizing ethnonyms. The fact that Armenian writers, following the same tradition, referred to various Turkic peoples as Scythians, Huns, or Tajiks lends further support to this interpretation. It should also be emphasized that this convention was not confined to medieval Armenian historians but was likewise adopted by Greek, Syriac, Georgian, Latin, and other chroniclers, thereby constituting a characteristic feature of the historiography of the period. For this reason, when employing such sources in scholarly research, the importance of philological analysis and the comparative method cannot be overlooked.

Conclusion

The narratives concerning the early Khazars preserved in medieval Armenian chronicles differ considerably from the evidence found in Islamic sources. Consequently, studies of early Khazar history have pointed to different periods for the emergence of the Khazars depending on the sources selected by individual scholars. For example, researchers such as Barthold, relying primarily on Islamic sources, place the appearance of the Khazars as late as 627, a time when the Western Turkic Khaganate had not yet disintegrated. Marquart, although he does not propose a specific date, places the beginnings of Khazar history in an earlier period by associating the early Khazars with the Hephthalites on the basis of anachronistic records found in Armenian sources. However, the views advanced by both scholars are difficult to accept. Since the Khazar Khaganate emerged only after the end of Western Turkic domination in the North Caucasus in 630, and because the Khazars remained subordinate to the Western Turks until at least the middle of the seventh century, Barthold's conclusions must be approached with caution. Marquart's theories are even more problematic. The German Orientalist first identified the name *T'etal*, which appears in the works of Armenian historians such as Movses Khorenac'i and Sebeos, with the Hephthalites. He then compared events in al-Mas'ūdī and al-Balādhurī involving the ethnonym Khazar with the Armenian evidence and argued that the name *T'etal* referred to the Khazars. Yet both of these propositions are erroneous. Although the names *T'etal* and *Hephthal* display a superficial similarity, they are not philologically related. The evidence suggests that the name recorded as *T'etal* in Armenian sources derives from the Old Testament name Naphtali and the Greek ethnonym *Thettaloi*, and that Armenian historians, following the archaizing conventions of medieval historiography, applied it to the Hephthalites. In this sense, *T'etal* appears to represent a corrupted Armenian form of the names Naphtali and

Thettaloi. Moreover, the application of the name *T'etal* to the Hephthalites was limited to a specific historical period. When the general course of Hephthalite history is taken into consideration, it becomes clear that Armenian historians used the designation *T'etal* for the Hephthalites only until 558. After that date, the Hephthalites and their territory of Tokharistan came under Western Turkic control, making it impossible for the name *T'etal* to continue referring to the Hephthalites. Historical events clearly demonstrate that, after 558, Armenian historians employed the name *T'etal* to designate the Western Turks, the new masters of Tokharistan. Furthermore, Marquart failed to recognize the distinction between the definitions of *T'etal* offered by Khorenac'i and Sebeos. Whereas Khorenac'i used the term *T'etalia* to refer to a region west of Armenia, Sebeos applied the name to the eastern regions of Iran. Sebeos's explicit distinction between *Hephthal* and *T'etal* in narratives relating to the period after 558 provides additional proof that the name *T'etal* could no longer denote the Hephthalites. Likewise, Sebeos's use of the term for peoples arriving from beyond the Amu Darya, together with the well-established fact that this region belonged to the Western Turks after 558, conclusively demonstrates the untenability of Marquart's thesis. Khorenac'i's placement of *T'etalia* in western Armenia, on the other hand, appears to reflect his reluctance to emphasize the kinship between the Parthians and St. Gregory the Illuminator, whom the Armenians regarded as a sacred figure. This is confirmed by the manner in which he adapted the traditions concerning the foundation of the Parthian Arsacid dynasty to the circumstances surrounding the establishment of its Armenian branch.

The Islamic sources upon which Marquart relied in order to strengthen his arguments concerning the name *T'etal* are themselves inconsistent and far from reliable. Consequently, not only the Armenian sources but also the contradictory narratives preserved in Islamic historiography contributed to his erroneous conclusions. The use of the ethnonym Khazar in Islamic accounts describing the activities of the Western Turks led Marquart to identify the name *T'etal* with the Khazars. A close examination of the events of the sixth and seventh centuries suggests that Islamic authors often depicted the Western Turks through their western representatives, namely the Khazars. A similar tradition can be observed in the works of Byzantine historians such as Theophanes. The failure of these sources to distinguish clearly between the Western Turks and the Khazars is entirely understandable, given that both groups were subject to the same khaganate during the period in question. Nevertheless, certain exceptions are noticeable in the works of non-contemporary Islamic historians such as al-Ṭabarī, al-Mas'ūdī, and Ibn al-Athīr. In their writings, a distinction between the Khazars and the Turks is clearly maintained. For example, both al-Ṭabarī and Ibn al-Athīr employ the names Khazar and Turk separately in their accounts of the Umayyad siege of Balanjar around 652. The most explicit evidence is their description of the reinforcements that came to assist the inhabitants of Balanjar, whom they identify as Turks. These reports correspond closely to the evidence preserved in the chronicle of Sebeos. The same episode appears in Sebeos's narrative, where the auxiliary forces are designated by the name *T'etal*. A similar distinction is found in al-Mas'ūdī's account of the marriage between Khosrow I Anūshirvān and the daughter of Istemi Yabgu. While recounting this tradition, al-Mas'ūdī clearly differentiates between the Khagan of the Turks and the Khazar rulers. The same marriage is mentioned in Sebeos's work, where the Armenian author describes Khosrow I's wife as the daughter of the *T'etal* ruler known as the Great Khagan. Sebeos's terminology provides unmistakable evidence that he used the name *T'etal* not for the Khazars but for the Western Turks. The reason Islamic historians were able to make such a distinction lies in the fact that, by the time they composed their works, the political significance of the earlier identification between the Turks and the Khazars had largely disappeared. Since the principal Islamic sources concerning the Khazars were written in the ninth century, after the dissolution of the Western Turkic Khaganate, the separation of these two political entities had already become an established reality. In light of these observations, it may be concluded that Marquart's theory identifying *T'etal* with the Khazars is no more convincing than his theory connecting the term with the Hephthalites. The name

T'etal, employed by Armenian historians under the influence of Old Testament traditions, should therefore be excluded from lists of genuine Turkic ethnonyms. At the same time, it is evident that Armenian historians continued to use the designation *T'etal*, originally applied to the Western Turks beyond the Amu Darya, for the Western Turks who later exercised political dominance in Khazaria. For this reason, Sebeos's narratives must be interpreted within the historical context of a period when the Khazars remained subordinate to the Western Turks. A comprehensive analysis of the available sources demonstrates that Sebeos's chronicle constitutes an exceptionally important source for the history of both the Western Turks and the early Khazars. As a near-contemporary observer of the events of the seventh century, Sebeos preserved remarkably accurate information concerning developments in both the Caucasus and Transcaucasia, making his work indispensable for the reconstruction of the political history of the region.

www.turkishstudies.net/language**Turkish Studies - Language and Literature**

eISSN: 2667-5641

**ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY**

Erken Hazarlara Dair Ermeni Kaynaklarına Eleştirel Bir Bakış

Giriş

Hazarların müstakil bir kağanlık olarak tarih sahnesine çıkış süreci, 630'da Batı Türk Kağanlığı'nın Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyetinin son bulmasıyla birlikte başlar. Hazarların bu tarihe değin Batı Türklerine tabi olduğu ve onların batı sınırında faal bir rol üstlendikleri biliniyor. Döneme ilişkin bilgiler veren Çin, Yunan, Gürcü, Süryani, Arap ve Fars kroniklerinden Hazarların erken dönemlerinde Batı Türklerine bağlı olduğuna yönelik bazı bilgiler edinebiliyoruz. Kroniklerdeki Hazarlara ilişkin anlatılar, her ne kadar karmaşık ve görünürde tutarsız bir mahiyet taşısa da, kaynaklar üzerine yapılan içerik çözümlemeleri ve filolojik tahliller bu metinleri bilimsel araştırmalar açısından son derece kullanışlı hale getirmiştir. Ne yazık ki aynı hususların Ermeni kaynakları için geçerli olduğunu söylemek güçtür. Zira Ermeni kaynakları, bu bağlamda hem filolojik hem de metinsel analiz bakımından yeterince işlenmemiştir. Örneğin meşhur Fransız Sinolog Pelliot, Ermeni kaynaklarının Türklük araştırmaları bakımından önemine dikkat çekmiş fakat bu metinlerin henüz arzu edilen seviyede incelenmediğini vurgulayarak şu sözleri söylemiştir: “Orta Çağ Ermeni harfli metinlerde geçen Altay dillerine ait sözcükler ve adlar üzerine sistematik bir çalışma mevcut değildir” (Pelliot, 1944, s. 158, n. 3.). Fransız Sinolog, bu konuda hiç kuşkusuz haklıdır. Her ne kadar bilimsel araştırmalar yoğun bir şekilde artarak devam etse de, Ermeni kaynakları özelinde bu sorunun aşılması anlamında yeterince ilerleme kaydedilmemiştir. Alman Doğubilimci Marquart, Hazarlara yönelik çalışmalarında Ermeni kaynaklarından bir hayli istifade etmesine karşın, birçok kez Barthold gibi araştırmacıların eleştiri oklarını üzerine çekmiştir. Zira Marquart, bu kaynaklardaki verilerin önemini kariyerinin başında fark etmiş olmasına karşın, erken ölümü nedeniyle Batı Türkleri ve erken Hazarlara ilişkin kaynakları sistematik olarak inceleme olanağı bulamamıştır. Yaşadığı dönemde kaynakların büyük bir bölümünün elinde olmayışı, kimi zaman hatalı yorumlar yapmasına neden olmuştur (Czeplédy, 1985, s. 190). Bir örnek vermek gerekirse, 627 yılındaki olaylarla ilgili olarak Ermeni kaynaklarında Bizans İmparatoru Herakleios'un (610-641) Sasanilere karşı müttefiki olan Cebu Hakan'ın hatalı bir biçimde T'ung Yabgu (618-630) olduğunu ileri sürmüştür (Marquart, 1901, s. 247). Oysa bu ittifaka ilişkin bilgi veren Ermeni kronik yazarı Movses Kağankatvatsi, Cebu Hakan'ın kağanlıkta ikinci derece bir mevki sahibi (որ էր երկրորդ թագավորութեանն նրա) olduğunu söylemektedir (Movses Kağankatvatsi, 1983, s. 141¹⁰⁻¹¹). Bizanslı tarih yazarı Theophanes de bu ifadeyi destekleyici mahiyette Cebu Hakan'ın, rütbe bakımından Hakan'dan sonraki ikinci adam (δευτέρω ὄντι τοῦ Χαγάνου τῆ ἀξίᾳ) olduğunu kaydetmektedir (Theophanis, 1883, s. 316²⁻³). Kağankatvatsi, eserinin farklı bir yerinde Türk kağanından “Kuzey Hükümdarı” (թագավորն հիւսիսի) olarak bahsetmektedir (Movses Kağankatvatsi, 1983, s. 142⁸). Görüldüğü üzere Ermeni kronik yazarı, Cebu Hakan ile “Kuzey Hükümdarı”nı birbirinden ayırmaktadır. Benzer şekilde 7. yüzyıl Ermeni yazarlarından Şirakatsi'nin kroniğinde, “Kuzey Hükümdarı” ifadesi Batı Türk kağanını nitelemektedir (Saint-Martin, 1819, s. 356). Şirakatsi'nin metninde, “Kuzey Hükümdarı”nın ülkesi,

İtil'in doğusundaki **Turkastank* (ᠲᠦᠷᠦᠭᠤᠰᠠᠨᠲᠠᠩᠭ, Türkistan) olarak adlandırılmaktadır (Marquart, 1903, s. 58). Dolayısıyla bu durumda “Kuzey Hükümdarı” ifadesinin Cebu Hakan’a değil, Batı Türk hükümdarı T’ung Yabgu’ya işaret ettiği anlaşılmaktadır. Cebu Hakan ise o dönemde ağabeyleri hayatta olmayan T’ung Yabgu’nun küçük kardeşi Mo-ho Şad’a karşılık gelmektedir (Artamonov, 1962, s. 146-147; Gumilyov, 1967, s. 159).

Bir başka sorunsal teşkil eden mesele ise, Hazarların tarih sahnesine çıkışıyla ilgili bilgi veren kaynaklar arasındaki tutarsızlıklardır. Dönemin Hristiyan ve İslam kaynakları bu konuda çok farklı anlatılar sunmaktadır. Örneğin Hazarlar, en erken döneme ait Gürcü ve Ermeni kroniklerinde dünyanın yaratılışından 2302 yıl sonra tarih sahnesinde yer almışlardır. Buna karşın, Movses Horenatsi’ye atfedilen *Ermenilerin Tarihi* çok daha güvenilir ve itibarlı bir kaynak olarak değerlendirilir. Ermeni kaynaklarında *Hazir* olarak adlandırılan Hazarlar, bu eserde 2. yüzyılın sonlarında sahneye çıkarlar. 198 yılında Hazarlar ile Basil adlı halk birleşerek hükümdarları Vnasep Surhap’ın önderliğinde Çor (Derbend)¹⁶ geçidinden geçmiş, Kura nehrini aşmış ve Armenia’yı yağmalayıp tahrip etmişlerdir. Ermeni Kralı Vağarş, büyük bir orduyla yabancıların karşısına çıkarak onları Çor geçidinin ötesine kadar geri püskürtmüş, ancak Hazarları takip ederken maharetli okçular tarafından öldürülmüştür. Onun oğlu Hosrov, babasının ölümünün intikamını almak için ordusunu kuzeydeki yabancıların topraklarına sevk etmiştir. “*Kılıç ve mızrakla bu güçlü kavimleri bozguna uğratmıştır; her yüz kişiden birini rehin almıştır. Ardından kendi egemenliğinin bir nişanesi olarak, Yunanca yazılmış bir yazıt dikmiştir.*” Bu yazıt, Hosrov’un bu halkları Roma’nın otoritesine tabi kıldığını göstermektedir (Movses Horenatsi, 1913, s. 200₃₋₂₁; Artamonov, 1936, s. 66).

İslam tarihçilerine göre ise Hazarların tarih sahnesine çıkışı, 6. yüzyıldan önceki dönemlere dayandırılmaktadır. Ancak Hazar tarihinin en yetkin araştırmacıları, aralarında Barthold da olmak üzere, bu erken verileri neredeyse tamamen göz ardı ederek, Hazar tarihinin tartışmasız biçimde güvenilir kaynaklardan saptanabilen başlangıcı olarak 627 yılını kabul ederler. Gerçekten de Bizans İmparatoru Herakleios’un 627 yılında Sasanilere karşı yürüttüğü sefer sırasında, Bizans, Ermeni, Gürcü, Süryani ve İslam kaynaklarının birbiriyle tamamen bağımsız fakat uyumlu tanıklıklarına göre, onun bağlaşıkları Hazarlardı (Czeplédy, 1985, s. 188). Bu bağlamda Barthold’un “*Hazarlar, kökeni bilinmeyen bir halktır*” şeklindeki ifadesi (Bartol’d, 1968, s. 597), Hazarların tarihinin başlangıcını niçin 627 gibi daha bir geç döneme yerleştirdiğinin bir nevi açıklamasıdır. Oysa söz konusu tarihte daha önce ifade edildiği gibi Hazarlar Batı Türklerine tabiydi ve henüz bağımsız bir kağanlık olarak ortaya çıkmamışlardı. Dolayısıyla döneme ilişkin bilgi veren kroniklerdeki adlandırmadan hareketle, Hazarların 620’li yıllarda siyasî bir teşekkül olarak Kuzey Kafkasya’da fiilen varlık gösterdiklerini söylemek güçtür (Zuckerman, 2007, s. 412). Benzer şekilde Dunlop da aynı hatayı yaparak, Herakleios’un bağlaşıklarının Hazarlar olduğunu ileri sürmüştür (Dunlop, 1954, s. 30). Bu konudaki en önemli veri ise, İmparator Herakleios’un Ermeni biyografi yazarı Sebeos’ta yer almaktadır. Sebeos, 606 yılı ve bunu izleyen yılların olaylarını anlatırken, Amu Derya ötesindeki Batı Türklerinin hükümdarını tekrar tekrar “Kuzey bölgelerinin hükümdarı” ünvanıyla anar. Sebeos’un eserini 661 yılı dolaylarında yazdığı göz önünde bulundurulursa, onun yalnızca Batı Türklerinin varlığı dönemine değil, muhtemelen 627 yılı olaylarına da çağdaş olduğu anlaşılır. Bu nedenle sözlerinin burada özel bir mahiyet taşıdığı kuşkusuzdur. Sebeos’un anlatılarının önemini artıran bir başka unsur da, erken Hazar tarihine ilişkin diğer kaynakların - hatta Orta Farsça *Hoday-nâme*’den (Hükümdarlar Kitabı) yararlananlar dahi - en azından Sebeos’tan bir buçuk yüzyıl sonra,

¹⁶ Çor Karakolu (ᠴᠣᠷᠠᠭᠠᠨᠠᠵᠤᠯᠠ) veya Çora Geçidi/Kapısı olarak da bilinir. Burası günümüz Derbend’inde, Hazar Denizi kıyısındaki uzun ve güçlü surlarla çevrili dar geçidi ifade eder. Burası Ermeni kaynaklarında “Hun Karakolu” veya “Hun Kapısı” adıyla da anılır. Yunan kaynaklarında ise *Τζούρ, Ζωάρον πύργος* biçiminde geçer. Bu geçidin kuzeyi Ermeni kaynaklarına göre Hunların diyarı olarak gösterilmekte ve Albanlar ile Hunlar arasındaki sınırı belirlemektedir (Hübschmann, 1897, s. 218). Aynı geçit Arapçada *el-Bâb*, Farsçada *Derbend*, Türkçede *Demir-kapı*, Moğolcada da *Kahulğa* olarak geçer. Kuzey Rus belgelerinde rastlanan Hazar Denizi’nin eski Rusça adı *Hopuzhskoe more* (Хопужское море), daha eski Türkçe *kapuğ* (kapı), yani Derbend’den türemiştir (Minorsky, 1958, s. 86, n. 3; Vasmer, 1955, s. 28-29).

yani Batı Türk Kağanlığı'nın çözülmesinden sonraki dönemlerde kaleme alınmış olmalarıdır. Ayrıca Bizans kaynakları da, özellikle üzerinde durulması gereken 7. ve 8. yüzyıllar bakımından, yalnızca son derece parçalı biçimde ve daha sonraki özetler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır (Czeplédy, 1985, s. 189). Şu halde erken Hazarlara ilişkin Ermeni kaynaklarındaki sorunsalların, diğer kaynaklarla mukayese edilerek analitik bir biçimde incelenmesi gerekir. Dolayısıyla bu çalışma, özellikle Sebeos başta olmak üzere Ermeni kaynaklarının erken Hazarlara yönelik anlatıları üzerinde durmayı ve bu anlatılardaki sorunları çözüme kavuşturmayı amaçlamaktadır.

Ermeni Kaynaklarında Erken Hazarlara Dair Sorunsallar

Hazarların tarihteki ilk izlerine Sabirlerin 558'de tarih sahnesinden çekilmesinden sonraki dönemde, Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde rastlanmaktadır. Sasani Kralı I. Hüsrev Anûşîrvân (531-578) döneminde Hazarlar Perslerle savaşmış ve 586 yılına gelindiğinde Hazar adı Bizans İmparatorluğu tarafından bilinir hale gelmiştir. Hazarların kökeni konusunda en önemli bilgilerden biri, Arap tarihçi Mes'ûdî'nin aktardığı bir rivayetten ve Sabir adının anlamının çözümünden elde edilmiştir. Sabirlerin bir bölümü, muhtemelen 6. yüzyılın başlarında ya da 5. yüzyılda, İrtiş nehri çevresindeki yurtlarından ayrılarak Kafkasya'nın kuzeyindeki bölgelere göç etmiştir. 558 yılında tarih sahnesinden çekilmişler ve kısa süre sonra Batı Türklerinin egemenliği altında Hazar Kağanlığı şekillenmeye başlamıştır. Sabirler ile Hazarlar arasındaki ilişki hakkında Mes'ûdî, Hazarların Türkçede *Sabir*, Farsçada ise *Hazar* olarak adlandırıldığını bildirir. Bu bilgilere dayanarak, Hazar adının Sabir halkının bir başka adı olduğu sonucuna varılabilir. Tomaschek de aynı görüşü savunur ve Sabirlerin daha sonra Hazar adıyla tarih sahnesinde göründüklerini belirtir. Sabir adının anlamının gerçekten Hazar adının anlamıyla aynı olduğundan yola çıkılırsa, Mes'ûdî'nin verdiği bilginin doğruluğu açıkça ortaya çıkar. Bu durumda Sabirler ile Hazarların özdeş olduğu sonucuna varmak oldukça güçlü bir olasılıktır. Buna göre Hazar Kağanlığı, esasen Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Bulgarlar ile onların arasına yerleşen Sabirlerden oluşmuştur. Daha sonra, Batı Türkleri dönemindeki akınlarla bu topluluğa bazı Türk unsurlar da katılmıştır (Németh, 1930, s. 203-204).

Ancak Sebeos, 6. yüzyıla ilişkin tasvirlerinde sıra dışı bir kayıt düşmektedir. Ermeni yazar, eserinin 7. bölümünde anlatacağı olayları tasnif ederken, kuzey bölgelerinin hükümdarı olarak **Tetal* (Թէտալ) adını zikretmektedir (Sebeos, 1979, s. 65²¹). Eserin 10. bölümünde ise *Tetal* hükümdarı için "Büyük Hakan" (Խաքանապետ) tanımlamasını yapmaktadır (Sebeos, 1979, s. 73¹). Aynı bölümde Pers ülkesinin doğu bölgelerinin beyi olan Vahram Merhevandak'ın (Behrâm Çobin, 590-591), *Tetal* ordusuna saldırıp Belh ile Kuşanların tüm topraklarını Vehrot (Amu Derya) adlı büyük ırmağın ötesine, Kazbion (Karşı civarındaki Kasbi) olarak adlandırılan yere kadar ele geçirdiğini yazmaktadır (Sebeos, 1979, s. 73¹⁶⁻²⁰). Dolayısıyla yazarın bu tanımlarından iki farklı çıkarım yapmak mümkündür. İlk tanımda *Tetal* adlı kuzey bölgelerinin hükümdarı olarak ifade edilen kişi Batı Türk kağanına işaret ederken, ikinci tanımdaki olaylarda *Tetal* adıyla İran'ın doğusundaki Batı Türklerine tabi olan göçebelerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Zira Behrâm'ın etkinlikleri sırasında, Türk Kağanlığı çoktan Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölünmüştü. Bununla beraber Çin kaynaklarında da Sebeos'un eserindeki bu anlatıya koşut ifadeler yer almaktadır. Çin kaynaklarına göre Doğu Türk Kağanı Ch'u-lo-hou (587-588), 588'de batıya doğru düzenlediği akın sırasında Behrâm tarafından atılan bir okla öldürülmüştür (Chavannes, 1903, s. 242; Gumilyov, 1967, s. 131).¹⁷

¹⁷ Czeplédy'e göre Behrâm Çobin'in Batı ve Doğu Türklerine karşı yürüttüğü savaşların olaylarını yeniden kurgulamak oldukça güçtür; çünkü Behrâm'ın seferleri Amu Derya bölgesinde gerçekleşmiş, bu bölge ise büyük ölçüde Bizans, Ermeni ve Çin tarihçilerinin görüş alanı dışında kalmıştır. Öte yandan Czeplédy, *Hoday-nâme*'nin bu olaylara dair anlatılarının her ne kadar uzun olsa da tarihsel kaynak olarak ele alındığında bazı sınırlılıklar taşıdığını söylemektedir. Zira Arapça ve Farsça kaynaklardan bilinen *Hoday-nâme*'de, Behrâm dönemindeki olaylar I. Hüsrev'in asi amcası Bistâm'a dair anlatılarla birleştirilmiştir. Ermeni tarihçi Sebeos'un kayıtlarından anlaşıldığına göre Bistâm, 597 yılı dolaylarında doğuya doğru yürüyerek Eftalitlerin ülkesine gitmiş ve burada Eftalit prensleri Şavk ve Pariovk'u hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Marquart, Şavk ve Pariovk isimlerinin Behrâm'la ilgili anlatılarla karıştığını, Behrâm'ın karşısındaki Türk kağanı ve

Bu bağlamda Çin kaynaklarını tamamlayıcı ifadeler Yunan kaynaklarından da takip edilebilmektedir. Bizanslı tarih yazarı Theophylaktos Simokattes, Behrâm'ın seferlerine değinirken Türklerle yaptığı savaşta ün kazandığını (περίδοχος τοίνυν ὁ Βαράμ κατὰ τὸν Τουρκικὸν γενόμενος πόλεμον) yazmaktadır. Aynı anlatının farklı bir yerinde Behrâm'ın düşmanları kuzeydoğuda yaşayan Hunlar olarak gösterilmekte ancak onların Perslerin âdeti gereği Türk olarak adlandırıldıkları (τῶν Οὐννων τοιγαροῦν τῶν πρὸς τῷ βορρᾷ τῆς ἑω, οὗς Τουρκους ἔθος Πέρσαις ἀποκαλεῖν) ifade edilmektedir (Theophylacti Simocattae, 1887, s. 121-122; Czeplédy, 1958, s. 24). Sebeos'un Eftalitleri açık bir biçimde *Tetaller*den ayırması göz önüne alındığında, *Tetal* adını Batı Türklerine atfetmek son derece makul bir yorumdur. Zira rivayete göre Behrâm, *Tetal* ordusunu Kuşan topraklarında yenmiştir. Bu durum ilginç ve önemlidir; eğer *Tetal* adı gerçekten Batı Türklerini ifade ediyorsa, bu veri Batı Türklerinin Toharistan'daki egemenliğini kanıtlar. Aynı zamanda Doğu Türk Kağanı Ch'u-lo-hou'nun Batı Türk topraklarını geçerek Toharistan sınırına ulaşmasını da açıklığa kavuşturur. Sebeos'un anlatısından, söz konusu dönemde *Tetal* ordusunun Toharistan'da Behrâm'ın Pers ordusuyla savaş halinde olduğu görülmektedir. Bu durumda Ch'u-lo-hou'nun, ister bağlaşıklık ister düşman olarak hareket etsin, Batı Türk topraklarını herhangi bir engelle karşılaşmadan geçebildiği anlaşılmaktadır (Czeplédy, 1985, s. 200). Dolayısıyla tarihsel olgular temelinde bu olayların gerçekleştiği sırada Toharistan'ın Batı Türklerinin hâkimiyeti altında olduğu gerçeğinden yola çıkıldığında (Grousset, 1948, s. 130), Sebeos'un 6. yüzyıldaki gelişmeleri çok doğru bir biçimde yansıtmakla birlikte *Tetal* adını Batı Türkleri için kullandığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Tetal adını taşıyan büyük bir göçebe halktan diğer kaynaklarda her ne kadar söz edilmemekteyse de, İran'ın doğu komşuluğunda yaşayan göçebe topluluklar arasında Eftalitler de bulunmaktaydı. Bu nedenle *Tetal* adı belirgin biçimde *Eftal* adını hatırlatmaktadır. Bilimsel literatürde genel olarak kabul edilen görüş, *Tetal* adının bir şekilde Eftalitlerle bağlantılı olduğu yönündedir. Ancak bu yorum kapsamında dahi, *Tetal* adının açıkça Hazar yöresinden saldıran göçbeleri ifade ettiği birkaç istisnai durum vardır. Hazar coğrafyası özelinde, söz konusu adın İran'ın doğusundaki Eftalitlere karşılık gelemeyeceği açıktır. Dolayısıyla bu yorumlar, *Tetal* adının başındaki *t* harfi sorununu çözmek bir yana, adın söz konusu çifte kullanımını (*Eftal* ~ *Hazar*) da tatmin edici biçimde açıklamaktan uzaktır (Czeplédy, 1985, s. 190). Marquart, bu adın Bizans kroniklerinde **Ephthalitai* (Εφθαλιται) veya **Abdelai* (Αβδέλαι); Ermeni kroniklerinde **Heptağ* (Հեփթաղ) veya **Tetalk* (Թեփաղ); Firdevsî'nin metninde **Heytâl* (هیتال); Arapça metinlerde **Heytâl* (هَيْطَال) veya **Heyatle* (هَيْطَلَة); Çin kaynaklarında ise *Ye-ta* veya *Yep-tat* biçimlerinde geçtiğini ve Eftalitlere karşılık geldiğini söylemektedir (Marquart, 1901, s. 59). Bununla beraber Hazarlar arasında çok kocalılığın (*poliandri*) olduğunu ve Ermeni kroniklerine dayanarak bu âdetin Eftalit unsurlarının etkisiyle oluştuğunu ileri sürmektedir. Bu düşüncesini, Sebeos'un Hazarlar ve Eftalitleri aynı adla yani *Tetal* olarak andığını söyleyerek doğrulamaya çalışmaktadır (Marquart, 1898, s. 200; Ghirshman, 1948, s. 126). *Tetal* adının Kafkas kökenli *t* önekiyle oluşturulduğunu ifade eden Marquart (Marquart, 1901, s. 59, n. 1), tezini kuvvetlendirmek için Bizans kaynaklarında Macar anlamına gelen **Tourkoi* (Τουρκοί) adının Türkler tarafından Macarlara verilmediğini, aksine Herodotos'taki **İyrkai* (Ιύρκαι) halk adının Bizans'a Kafkas kökenli Alanlar aracılığıyla geçen biçimi olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle baştaki *t* önekinin, bir Kafkas ya da Fin-Ugor dilinden geldiğini öne sürmektedir (Marquart, 1903, s. 56). Ancak Marquart'ın bu etimolojik çözümlemesi

oğlunun kaynaklarda *Şáva* (Arapça-Farsça: *Şáva* < **Şávag* > Ermenice: *Şavk*) ve *Parmada* olarak anıldığını belirtmiştir. Czeplédy'e göre Behrâm ve Bistâm'la ilgili anlatıların içindeki öğeleri birbirinden ayırmak zor olsa da, bu tespit iki anlatının doğru biçimde yeniden kurgulanmasına büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Macar bilgin bu noktada *Hoday-nâme*'deki anlatıların ayrıntılarıyla ilgili görüşler her ne olursa olsun, 597 yılında Bistâm'ın isyanı sırasında hâlâ hayatta olan Şavk'ın 588'de Behrâm tarafından öldürülen Türk kağanıyla aynı kişi olamayacağının kesin olduğunu belirtir. Bu soruna ilişkin Bizans, Ermeni ve Çin kaynaklarındaki dağınık verilerin de ışık tuttuğunu ekler; zira bu veriler başlı başına kısa ve sınırlı olsa da *Hoday-nâme*'ye ek olarak değerli bilgiler sunmakta ve böylece en önemli olayların doğru bir şekilde yeniden kurgulanmasına imkân sağlamaktadır (Czeplédy, 1958, s. 22).

gereksiz ve aşırı bir zorlama olarak değerlendirilmiştir (Czeglédy, 1985, s. 191).

Ermeni kaynaklarındaki *Tetal* adının kullanımıyla bağlantılı olarak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu adın bazı durumlarda İran'ın doğusunda bulunan Eftalitlere karşılık geldiği doğrudur. Bu nedenle Eftalitlerin tarihinin genel bir taslağını vermek önemlidir. Eftalitlerin temel bileşenlerini, *Hyon* ve *Uar* adında iki kabile oluştuyordu. Bunlardan ilki olan Hyonlar, yaklaşık 350 yılında Güneybatı Sibirya'dan Hyrkana'ya (Ermenice Vrkana) yani Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyısına göç etmişlerdi. Uarlar ise yaklaşık 450 yılında Altay bölgesinden göçerek Kuzey Afganistan'a yerleşmişlerdi. Doğu ve Batı kaynaklarının tanıklığında Uar-Hyonlar, 450-558 yılları arasında Eftalit sülalesinin önderliğinde büyük bir devlet kurdular ve İran'ın doğusundaki tüm bölgeleri ve Orta Asya'nın büyük alanlarını denetim altına aldılar. Eftalit Devleti'nin doğu merkezi Toharistan'daydı; Uarlar, Kuşanları yendikten sonra buraya yerleştiler. 558 yılında Sasaniler ile Orta Asya'nın yeni hâkimleri olan Batı Türkleri, Eftalitlere karşı ittifak yaptılar. Doğudan ve batıdan gelen bu saldırılara Eftalitler direnemediler. Bazıları, batıda *Avar* (Uarchonita) adıyla bilinen bir grup olarak Avrupa'ya kaçarken, diğerleri İran'ın doğusunda kalarak Batı Türklerinin hâkimiyeti altına girdiler. Böylece, Eftalit prenslikleri Batı Türklerinin yönetimi altındaki eski Kuşan bölgelerinde varlığını sürdürdüler; bu prensliklerden, Çinli Buddhist Hacı Hsüan-Tsang yaklaşık 630 civarında söz etmiş ve birkaç on yıl sonra, Toharistan'a giren Arap ordularının bu bölgelerin sahipleriyle savaşmak zorunda kaldığı çeşitli kaynaklarca kaydedilmiştir (Czeglédy, 1985, s. 191; Czeglédy, 1954, s. 147-151). Dolayısıyla bu veriler ışığında Ermeni kaynaklarının *Tetal* adını Eftalitlere uyarlamasıyla ilgili anlatıların, onların Batı Türklerine tabi olmadan yani 558 yılından önceki tarihleriyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu yorumu destekleyen verilere, Ermeni tarihçiler Agatangeğos ile Movses Horenatsi'nin eserlerinde Armenia'da Hristiyanlığın kabulünü sağlayan din adamı Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusaroviç'in efsanevi yaşam öyküsünün yer aldığı bölümlerden de ulaşmak mümkündür. Bu bölümlerde Aziz Grigor'un ailesi, soy bakımından Part Arşakuni Hanedanı'nın Belh'te, Kuşan ülkesindeki Toharistan koluyla ilişkilendirilmektedir (Agatangeğay, 1914, s. 236; Movses Horenatsi, 1913, s. 211₁₀). Bir başka Ermeni yazar Zenob Glak'ın eserinde yer alan aynı efsanenin farklı bir varyantında ise bu olaylarla bağlantılı olarak Eftalitlerin adı açıkça **Heptağ* (*hēp̄h̄əw̄n*) şeklinde zikredilmektedir (Hovhan Mamikonyan, 1989, s. 333; Langlois, 1867, s. 343). Ermeni kaynaklarındaki bu veriler, Sebeos'un Part Arşakuni Hanedanı'nın kuruluşuna ilişkin anlatılarıyla birlikte değerlendirildiğinde, *Tetal* adının söz konusu dönemde *Eftalit* adıyla özdeş olduğu anlaşılmaktadır. Zira Sebeos'a göre Part Arşakuni Hanedanı, Makedon egemenliğine karşı ayaklanarak bağımsızlığını kazanmış ve *Tetal* kralının oğlu Büyük Arşak (MÖ 247-217) (*Արշակ Մեծ, որիի արքայիս Թէտալացւոյն*), Bahl Şahastan adlı Kuşan ülkesinde (*Բաղի Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց*) tahta çıkarak Toharistan Part Hanedanı'nı kurmuştur. Böylece doğunun ve kuzeyin tüm halklarını kendisine tabi kılmayı başarmıştır (Sebeos, 1979, s. 52₁₈₋₂₂). Sebeos'un anlatısının devamında, bu hanedanın Arşak'ın soyundan gelen Partlar önderliğinde dört kol halinde örgütlendiği yazılıdır. Bunlardan biri *Tetal* ülkesinde, ikincisi Kilikia'da, üçüncüsü Partlar üzerinde ve sonuncusu Armenia'da hüküm sürmüştür (Sebeos, 1979, s. 54₁₆₋₂₀). Erken döneme ait Ermeni kroniklerindeki bu anlatılar, Marquart'ın ileri sürdüğü *Tetal* ile *Eftal* adlarının aynılığı konusundaki tezlerinin Hazar coğrafyası özelinde her zaman için geçerli olmadığını kanıtlamaktadır. Diğer yandan, Ermeni kroniklerindeki anlatıların *Tetal* adını sadece bir kavim olarak değil aynı zamanda İran'ın doğusunu nitelemek amacıyla coğrafi bir tanım olarak da kullanması bu yorumu güçlü hale getirmektedir. Ancak Eftalitlerin Aziz Grigor Lusaroviç'in yaşam öyküsünde niçin yer aldıkları sorgulanabilir. Bu sorunsal, efsanenin yer aldığı Ermeni kroniklerinin yazılış tarihiyle ilgilidir. Zira söz konusu efsane, Aziz Grigor Lusaroviç'in yaklaşık 4. yüzyılın ilk çeyreğindeki ölümünden çok sonra ortaya çıkmış ve 5. yüzyıla tarihlendirilen Ermeni kaynakları üzerinden günümüze ulaşmıştır.¹⁸

¹⁸ Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusaroviç'in efsanevi yaşam öyküsün yer aldığı en erken döneme tarihli Ermeni kroniği Agatangeğos'un eseridir. Agatangeğos, Ermeni Kralı III. Trdat'ın (298-330) kâtibiydi. Ancak eseri, 5. yüzyılın ikinci

5. yüzyıl Ermeni tarihçilerinin Eftalitlerle çağdaş olduğu gerçeğinden hareket edilirse, bu efsanede Toharistan yöneticilerinin niçin *Eftal ~ Tetel* adını taşıdığı sorusu son derece makul bir şekilde cevaplandırılabilir (Czeplédy, 1985, s. 192).

Ermeni kaynaklarındaki *Eftal ~ Tetel* adının kullanımına dair daha tatmin edici bir açıklama yapmak için Part Arşakuni Hanedanı'nın Armenia'daki kolunun kuruluşuyla ilgili anlatılar üzerinde durmak gerekir. Modern araştırmalara göre Part Arşakuni Hanedanı'nın Armenia'daki ilk görünüşü, ünvanı "Kralların Kralı" olan bu hanedanın üyesi I. Vonones'in (12-18) 12 yılında Roma yanlısı tutumları yüzünden II. Artabanus (12-41) tarafından Partia'dan Armenia'ya sürgün edilmesiyle başlamaktadır. I. Vonones, Armenia'ya gelince burada kendini yerel halka kral olarak benimsetmeyi başarmıştır. Ancak bu saltanat çok uzun sürmemiş ve yaklaşık üç yıl gibi kısa bir süre sonra Romalılar tarafından sonlandırılmıştır. Romalılar I. Vonones'i her kadar tahttan indirirler de 18 yılına değin kral ünvanını ondan geri almamışlardır. 18 yılına gelindiğinde Roma İmparatoru Tiberius'un (14-37) varisi Germanicus, Artaşat'ta bir Pontus prensi olan Zenon'u tahta çıkarmıştır. Zenon, halk tarafından kabul görmüş eski kralların kullandığı Arteş adını alarak 35 yılına değin herhangi bir sorun yaşamadan saltanatını devam ettirmiştir. Ancak Part Kralı II. Artabanus, Arşakunilerin Armenia üzerinde hak sahibi olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle oğullarını tahta çıkarmak için birçok kez girişimde bulundu. 33 yılında Roma destekli bazı İberialı adaylar Armenia'da tahta çıksalar da, uzun vadede kalıcı bir başarı elde edemediler. Daha sonra Part Kralı I. Vologesus (Ermenice Vağarşak, 51-68), küçük kardeşi I. Trdat'ı (52-58, 62-88) Armenia tahtına yerleştirmek üzere yola çıktı. Zira vaktiyle atalarının mülkü olduğuna inandığı Armenia'nın yabancı bir kral tarafından gasp edilmiş olduğunu düşünüyordu. I. Trdat, Artaşat ve Tigranakert adlı başkentleri yerel halkın direnişiyle karşılaşmadan ele geçirmeyi başarmıştı. Kuşkusuz bunda, halkın Romalılardan ziyade Partları tercih etmesinin önemli bir rolü vardı (Grousset, 1973, s. 105-107; Garsoian, 1997, s. 64). Ancak Movses Horenatsi'nin kroniğinde Part Arşakuni Hanedanı'nın kuruluş öyküsü anlatılırken, bu hanedanın Armenia koluyla ilgili farklı bir anlatı yer almaktadır. Bu anlatıda Part Arşakuni Hanedanı'nın kuruluşuyla ilgili olaylar, doğrudan hanedanın Armenia kolunun kuruluşuna hamledilmiştir. Horenatsi, ilkin Büyük Arşak'ın soyunun aslen Partlara dayandığını ve onun Partlar ile Perslerin kralı olduğunu söyler. Arşak'ın Makedonlara karşı ayaklanarak bağımsızlığını kazandıktan sonra Doğu ve Asur diyarında hüküm sürdüğünü belirtir. Ardından kendi egemenliğini güvenceye almak için kardeşi Vağarşak'ı Armenia diyarı üzerine kral olarak atadığını nakleder. Horenatsi'ye göre Arşak, kardeşine Nisibis'i başkent olarak vermiş ve onun idaresinden sorumlu bölgeleri belirlemiştir. Bu bölgeler Batı Asur'un bir kısmı, Filistin, Asya, tüm Küçük Asya ve *Tetalia* idi. Ermenice kronikte, ona tabi olan bölgelere ait sınırların Pontus Denizi'nden başladığı ve Kafkasların Batı Denizi'yle (Hazar Denizi) birleştiği yere kadar uzandığı yazılıdır. Ayrıca Azerbaycan da Arşak tarafından kardeşine verilen bölgeler arasında zikredilir (Movses Horenatsi, 1913, s. 28₁₃-29₅). Burada Ermeni tarihçinin kayıtlarında *Tetal* adının kullanımıyla ilgili farklı bir tanımlama yapıldığı dikkat çekmektedir. Horenatsi, her ne kadar Armenia Arşakuni Hanedanı'nın kökenini Partlarla ilişkilendirse de, *Tetal* adının kullanımına dair Sebeos'un işaret ettiğinden daha farklı bir yere atıf yapmaktadır. Ayrıca Horenatsi'nin Part Arşakuni Hanedanı'nın kökenini, Sebeos'un zikrettiği Toharistan'a karşılık gelen "*Bahl Şahastan adlı Kuşan ülkesi*"yle

yarısında adları tespit edilemeyen müstensihler vasıtasıyla oluşturulmuştur. Doğal olarak metne çok sayıda ilaveler yapılmıştır (Langlois, 1884, s. 99-100). Dolayısıyla bu eser, bir derleme mahiyeti taşımaktadır. Modern araştırmalar bunu kanıtlamıştır. Bu eserde Aziz Grigor'un yaşam öyküsü metnin ana bölümünü oluştururken, bakirelerin şehadeti ve Aziz Grigor'un öğretisi sonradan eklenmiş kısımlardır. Farklı kaynaklardan gelen bu dört metin, ustaca birleştirilerek tek bir metin haline getirilmiştir. Aziz Grigor'un yaşamı da kendi içinde tutarlı değildir; tarihsel bir temele dayanmakla birlikte, etrafında efsanevi ve şehitlik anlatılarına özgü süslemeler yer almaktadır. Efsanevi öğelerin ve hayali mucizelerin tüm şehitlik öykülerinin olağan unsurları haline geldiği doğru olsa da, bunlara eserde abartılı bir biçimde yer verilmiştir. Tüm bu karışık şehitlik anlatıları arasında ancak birkaç güvenilir ve tarihsel değeri olan bilgi saptanabilmektedir (Adontz, 1928, s. 233).

ilişkilendirmekten uzak durduğu gözlemlenmektedir. Bununla bağlantılı olarak, aynı yorumun bu hanedanın Armenia kolu için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Zira Horenatsi, Büyük Arşak'ın kardeşi olarak zikrettiği Vağarşak'ın sahip olduğu bölgeleri sıralarken, *Tetalia* adıyla andığı bölgeyi Toharistan'a değil Armenia'nın batısına yerleştirmektedir. Bu durumda Horenatsi, *Tetalia* adını Sebeos'tan farklı şekilde kullanmasının gerekçesini açıkça belirtmese de, onun *Tetal* adını Part Arşakunilerle ilişkilendirmekten bilinçli olarak kaçındığı neredeyse kesindir. Zira efsaneye göre, Part Arşakuniler Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusaroviç'in akrabalarıydı. Dolayısıyla Arşakuni-Tetal akrabalığı, aynı zamanda Aziz Grigor ile *yabancılar* arasında bir akrabalık ilişkisini de ifade edecekti. Diğer yandan efsanede yer alan bilgilerin tarihsel açıdan güvenilirliğini büyük ölçüde zayıflatan en önemli husus, Belh Pahlav Hanedanı ile Belh şehrinin Ermenice adının (*Pahlav ~ Bahl*) etimolojik olarak ilişkilendirilmesidir. Buna ilave olarak, Eftalit tarihinin genel hatlarına bakıldığında, Arşakunilerin kuruluşuyla ilgili olaylarda Eftalitlere yer verilmesi çok belirgin bir anakronizme işaret etmektedir (Czeplédy, 1985, s. 193). Bu nedenle söz konusu döneme ilişkin Ermeni kroniklerindeki anlatılara karşı ihtiyatlı olmak gerekir.

Tetal adıyla ilgili üzerinde durulması gereken farklı bir nokta ise Herakleios döneminde Bizans ile Batı Türk Kağanlığı arasında Sasanilere yönelik gerçekleşen ittifaktır. Bizanslı tarih yazarı Theophanes'in kroniğinde Herakleios'un doğudan *Hazarlar* olarak zikredilen Türkleri ittifaka çağırdığı (τοὺς Τοῦρκους ἐκ τῆς ἐφας, οὗς Χάζαρεις ὀνομάζουσιν, εἰς συμμαχίαν προσεκαλέσατο) yazılıdır (Theophanis, 1883, s. 315¹⁵⁻¹⁶; Baynes, 1912, s. 120). Ermeni tarih yazarı Movses Kağankatvatsi de bu kaydı onaylayıcı ifadelerde bulunur; Hazarların büyük bir kalabalık halinde Herakleios'un emriyle kendi ülkesine saldırdıklarını nakleder (Մասնիկ ամբոխի էին Խազարք՝ աստատակել յաշխարհս մեր հրամանսս Հերակլի) (Movses Kağankatvatsi, 1983, s. 133¹⁶⁻¹⁷; Gerland, 1894, s. 364). 627 yılında Kafkasya'da meydana gelen olaylarla ilgili bu ittifakı, döneme ilişkin bilgiler veren diğer Yunan, Süryani, Gürcü ve Ermeni kaynakları da teyit eder (Nikephoros, 1990, s. 54¹⁹⁻³⁰, 56³¹⁻⁴⁰; Michel le Syrien, 1901, s. 409; Gregory Abû'l-Faraj, 1976, s. 89; Kartlis Tskhovreba, 2008, 106³²⁻¹⁰⁷₁₂; Kirakos Gandzaketsi, 1961, s. 52⁸⁻⁹). Bu ittifak çerçevesinde, daha önce de değinildiği üzere kaynaklarda Herakleios'un bağlaşıkları olarak zikredilen Hazarların Batı Türklerine işaret ettiğine kuşku yoktur. Dolayısıyla bu konunun ayrıntılarına girmekten ziyade, burada bizi ilgilendiren husus dönemin kaynaklarında Herakleios'un bağlaşıkları olarak gösterilenlerin Hazar kavim adını taşımasıyla ilişkilidir. Bu da bizi *Hazar* ile *Tetal* adının kullanımıyla ilgili olarak Sebeos'un metnine götürmektedir. Sebeos'un metninde, bahsedilen ittifaka yönelik *Hazar* ile *Tetal* adının kullanımına dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Ermeni yazar, bu bağlamda bahsedeceği konuların tasnifini yaparken şöyle bir ifade kullanır: “*Herakği'nin [Herakleios] kuzey taraflarına, Tetallerin hükümdarına yönelmesi.*”¹⁹ Bu ifadelerden yola çıkıldığında, Sebeos'un diğer kaynaklardan farklı olarak Hazar yerine *Tetal* adını kullandığı açıktır. Ermenice kronikte dikkat çeken nokta, bu alıntının hemen peşinden gelen şu ifadelerdir: “*Sayırsız ulusun sevki.*”²⁰ Bu ikinci ifade ise diğer kaynaklarda Herakleios'un Sasanilere karşı Hazarlardan aldığı askerî desteğe yönelik anlatıları desteklemektedir. Bu durumda Sebeos'un metnine göre *Tetal* hükümdarının Herakleios'a askerî bir yardımda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Sebeos'un eserinin ilerleyen sayfalarında, bu bölümlere ilişkin anlatılar yer almamaktadır. Bu durum, Sebeos'un eserinin hangi koşullardan geçerek günümüze intikal ettiğiyle yakından ilişkilidir. Sebeos'un kroniği hakkında yapılan araştırmalarda, bu eseri yazan kişinin aslında Sebeos olmadığı ve eserin adının da *Herakleios Tarihi* olamayacağı üzerinde durulmaktadır. Bunun nedeni olarak, Sebeos hakkında çok az bilgi sahibi olunması ve eserin başlı başına Herakleios'a hasredilmemesi gösterilmektedir. Müstensihler tarafından son yapılan baskıda esere *Yepiskopos Sebeos'un Tarihi* adı verilmiş ve Herakleios'un adı metinden çıkarılmıştır. Ermeni bilgin Malhasyan bu konuda şunları söylemektedir:

¹⁹ “զղիմէն Հերակլի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացւոց” (Sebeos, 1979, s. 65²⁰⁻²¹).

²⁰ “զյուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց” (Sebeos, 1979, s. 65²¹⁻²²).

“*Herakleios adı, kitabın içeriğine uygun değildir. Ermenilerin erken tarihi, Partlar ve Arşakuniler, marzpanlar, Hüsrev Anûşirvân, Arap seferleri, Ermeni dinsel metinleri ve benzeri konuların Herakleios’la ilgisi yoktur. Yazar yalnızca kitabının on bölümünde Herakleios’tan bahseder; kalan kırk bölüm ise Herakleios’a ait değildir*” (Abgaryan, 1965, s. 16). Şu halde Sebeos’un ilgili bölümleri kayda geçirmediği veya bunların kaybolduğu düşünülebilir. Her iki durumda da eserin günümüze eksik bir biçimde ulaştığı açıktır.

Ancak bu sorunlara karşın, Sebeos’un eserinde *Tetal* hükümdarının Herakleios’a verdiği askerî desteğin izlerini sürmek mümkündür. Bunun için Sasaniler ile Ermeni *nahararları* (soylu) arasındaki ilişkiler üzerinde kısaca durmak gerekir. 6. yüzyılın sonları, Ermeni nahararlarının kendi aralarındaki anlaşmazlıkları nedeniyle Ermeni hanedanlarının Sasani müdahalesine açık olduğu bir dönemi işaret etmektedir. Sasani Kralı II. Hüsrev (598-628), bu anlaşmazlıkların çözümünde doğrudan etkili olmuştur. Örneğin Syunikli Stepannos, amcası Sahak’a ait bir prenslik için onunla anlaşmazlığa düşünce, II. Hüsrev’e başvurmuş ve Stepannos’u tutuklatıp idam ettirmiştir (596-597). Başka bir naharar olan Kotit Amatuni de benzer şekilde hoşnutsuzluk yaratmıştır. II. Hüsrev onu Nisibis tarafına bir göreve göndermiş ve yolda pusu kurdurup katletmiştir. Bu hainliğin duyulması, İsfahan bölgesindeki Pers kraliyet ordusunda yer alan nahararlar arasında bir isyana yol açmıştır. Bunların bir kısmı öldürülmüş, sağ kalanlar ise Hazar Denizi’nin güneyindeki Gilan veya Deylem bölgesinde II. Hüsrev’e isyan eden Pers satraplarına katılmışlardır (Grousset, 1973, s. 261). II. Hüsrev, bu isyanları bastırma görevini Ermeni kökenli Smbat Bagratuni’ye vermiştir. Sebeos’un anlatısına göre onu Hyrkania *marzpanı* (vali) olarak Hazar Denizi’nin güneydoğu kıyısına atamıştır (Sebeos, 1979, s. 96¹⁸⁻²⁰; Pourshariati, 2008, s. 138). Smbat marzpan ünvanını aldıktan sonra Amul, Rey, Mugan ve Taberistan bölgelerinde Pers kralına başkaldıran asilere boyun eğdirmiştir. Smbat, bu görevi sırasında Türkistan (Turkastank) ve Dehistan (Delhastan) bölgelerine vaktiyle Persler tarafından sürgün edilmiş Ermenilerle karşılaşmıştır. Türkmen bozkırlarının güneydoğusuna, muhtemelen Atrek civarını işaret eden bölgeye yerleştirilmiş bu Ermeniler, Sebeos’un ifadesiyle kendi dillerini ve yazılarını unutmuş, din adamlarından yoksun kalmış ve yaşam biçimleri bozkırdaki göçebelere benzemiştir. Smbat, onları görünce yiten kimliklerini tekrar kazanmaları için Abel adında bir din adamını görevlendirmiştir. Böylece onlar kendi dillerinde yazmayı ve konuşmayı tekrar öğrenmişlerdir (Sebeos, 1979, s. 96²⁶⁻⁹⁷¹⁰; Czeglédy, 1985, s. 194; Grousset, 1973, s. 261-262).

Smbat Bagratuni’nin II. Hüsrev’e hizmetleri yalnızca bununla sınırlı kalmadı, yaklaşık sekiz yıl (598-605) sürdürdüğü marzpanlık görevi boyunca Pers kralına isyan eden Horasan Valisi Vstam’a (Bistâm) ve asi Ermenilere karşı birçok kez çarpışmaya girişti (Sebeos, 1979, s. 97¹⁵⁻⁹⁸¹², 100¹⁻⁴; Goubert, 1951, s. 283-287). Bununla birlikte Hyrkania kökenli Ermeni sınır muhafızlarını da içeren büyük bir orduyla Doğu İran’da yağma yapan Kuşanlara saldırıp onları geri çekilmeye zorladı. Bunun üzerine Kuşan hükümdarları, kuzey hükümdarı Büyük Hakan’dan yardım istedi. Hakan, onlara yardım etmek üzere 30 bin kişiden oluşan birlik gönderdi. Bu birlik Vehrot nehrini geçerek Smbat’ın üzerine yürüdü. Bunun üzerine Smbat göçebelerin önünden geri çekildi ve 300 kişilik birliğiyle Horasan’daki Hroht kalesine sığındı. Pers birliklerinin diğer komutanı Datoyean ise Smbat’ın talimatlarını dikkate almayarak Hakan’ın birlikleriyle çarpıştı. Bu çarpışmanın galibi olan göçebeler, Datoyean’ın ordusunu dağıttıktan sonra yağma ve talan yaparak batıya, İsfahan ve Rey’e kadar ilerledi. Hakan, bu başarılı seferin ardından birliklere komuta eden Çembuh’a geri çekilmesi yönünde haber gönderdi ve böylece göçebeler Pers sınırını terk ettiler. Smbat daha sonra ordusunu tekrar toplayıp Kuşan halkına ve Eftalit hükümdarına karşı (հ վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթաղեայ) harekete geçti. Zaferle Toharistan’a ilerleyip Kuşanların Eftalit veya Batı Türk hâkimiyetindeki bölgelerine saldırdı, başarılı akınlar sonrasında Merv ve Merv-i Rûd’da ordugâh kurdu (Sebeos, 1979, s. 101⁷⁻¹⁰³¹³; Czeglédy, 1985, s. 194-195; Ghirshman, 1948, s. 97; Grousset, 1973, s. 262-263; Pourshariati, 2008, s. 139). Smbat başarı elde ettiği bu seferinin ardından II. Hüsrev’in sarayına doğru yola çıktı. Pers kralı gösterdiği başarılarından ötürü onu tebrik etti. Sebeos’a

göre Smbat, II. Hüsrev'in saltanatının 28. yılında öldü. Naaşı Armenia topraklarına, atalarının mezarına getirildi ve Gogovit bölgesindeki Darivn köyünde defnedildi (Sebeos 1979, s. 103²⁵-104⁹). Sebeos bu bilgileri naklettikten sonra bazı birliklerin isyanından bahsetmektedir. Ermenice metne göre bu asi birlikler, *Çenastan Çepeth'in (Շենաստան Շեփետի) yönetimindeki kuzey bölgelerinin Büyük Hakan'ın hizmetine girmişlerdir. Sonra doğudan batıya kuzey bölgelerini geçerek, Hakan'ın emriyle Çepeth'in ordusuna katılmışlardır. Çok sayıda birlikle Çor geçidinden geçip, Yunan kralına yardım etmişlerdir (Sebeos, 1979, s. 104¹¹⁻¹⁶; Artamonov, 1962, s. 147).

Sebeos'un birçok açıdan büyük öneme sahip anlatılarını yorumlarken, diğer kaynaklardan da bilinen ve bu nedenle kesin olarak yorumlanabilecek verilerden hareket etmek gerekir. Bunlardan ilki, “*Kuşan halkı ve Eftalit hükümdarı*” ifadesidir. Sebeos'un anlatısına göre bu ifade, 6. yüzyıl Toharistan ilişkilerini doğru bir biçimde yansıtmaktadır. Daha önce de değinildiği üzere Kuşanlar Toharistan'da 450'den itibaren Eftalitlerin yönetimi altındaydı. 558'de gerçekleşen Türk akınları olgusu da Sebeos'un anlatısında açıkça ifade edilmektedir. Kuşkusuz, Kuşanların Smbat'tan aldığı yenilginin ardından yardım için başvurduğu, Büyük Hakan olarak anılan “Kuzey Hükümdarı”, Batı Türk kağanıdır. Bu durum, yalnızca “Kuzey Hükümdarı” hakkında daha önce söylenenlerden değil, aynı zamanda Sebeos'un anlatısındaki coğrafi koşullardan da açıkça anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Sebeos'a göre Büyük Hakan olarak bilinen “Kuzey Hükümdarı”, Kuşan halkına ve Eftalitlere yardım etmek üzere Vehrot nehrinin yani Amu Derya'nın ötesinden gelmektedir; üstelik kaynakların tamamına göre, Amu Derya'nın ötesindeki bölgeler 558 yılından itibaren Batı Türklerinin egemenliği altındadır (Czeplédy, 1985, s. 195). Bu veriler ışığında Sebeos'un konu tasnifindeki ifadeleri göz önünde bulundurulursa, *Tetal* hükümdarı olarak zikrettiği kişinin Batı Türk kağanına karşılık geldiği açıktır. Benzer şekilde Çenastan Çepeth'in emri altındaki birliklerin Yunan kralına yardım ettiğine yönelik ifade de, *Tetal* hükümdarının Herakleios'a askerî destek verdiğinin kanıtıdır. Zira Sebeos'un *Yunan kralı* ifadesi, diğer kaynakların tanıklığında kuşkusuz Herakleios'a işaret etmektedir. Bu da *Tetal* hükümdarı ile Herakleios arasında yapılan ittifakın Sebeos'un eserindeki yansımaları olduğunu göstermektedir. Bu yoruma, söz konusu olaylara ayrıntılı bir biçimde yer veren Yunan ve Ermeni kaynaklarından ulaşmak mümkündür. Theophannes ve Movses Kağankatvatsi'nin bu bağlamdaki tasvirleri Sebeos'un verileriyle birlikte değerlendirildiğinde, Çenastan Çepeth önderliğinde Yunan kralına yardım eden birliklerin 627'de II. Hüsrev'e karşı Tiflis önlerinde Herakleios'la bir araya gelen Batı Türk kağanının askerleri olduğu anlaşılmaktadır. Theophanes'in kroniğinde bu birliklerin başında olan kişinin adı **Ziebel* (Ζιέβηλ) olarak kayıtlıdır. Theophanes, *Ziebel*'in Hakan'dan sonra gelen ikinci yüksek rütbeli kişi (δευτέρω ὄντι τοῦ Χαγάνου τῇ ἀξίᾳ) olduğunu yazmaktadır (Theophanis, 1883, 316²⁻³). Kağankatvatsi'nin eserinde ise aynı kişinin **Cebu Hakan* (Շեբու Խաքան) olarak geçmesi ve kuzeyin ikinci hükümdarı (յաջորդ արքայ իւսիւնը) olarak tanımlanması (Movses Kağankatvatsi, 1983, s. 141¹⁰⁻¹¹), Theophanes'in ifadelerini doğrulamaktadır. Bu durumda Sebeos'un metnindeki Çenastan Çepeth adlı kişinin, Theophanes'in *Ziebeli*'ne veya Kağankatvatsi'nin *Cebu Hakanı*'na karşılık geldiği kuşkusuzdur. Zira *Ziebel* ve *Cebu* terimleri, Batı Türk hükümdarının ünvanı olan *yabgu* teriminin Yunan ve Ermeni kaynaklarındaki karşılıklarıdır (Moravcsik, 1958, s. 130; Rásonyi, 2007, s. 321; Chavannes, 1903, s. 256). *Çepeth* ve *Çembuh* terimleri ise *yabgu* ünvanının Ermeni kaynaklarında geçen farklı biçimleridir (Marquart, 1901, s. 246-247).²¹ Ancak daha önce de izah edildiği üzere, burada *yabgu* ünvanı Ermeni kaynaklarında “Kuzey Hükümdarı” olarak geçen T'ung Yabgu'yu değil onun küçük

²¹ *Çembuh* biçimindeki *-mb* ögesi burada *b* ya da *β* sesini verir; bu durum Bizans geleneğinde *mb* birleşiminin benzer şekilde kullanıldığını hatırlatır. *-uh* nominatif biçimin sonudur. Eğer Marquart'ın burada Batı Ermenicesine ait biçimlerle karşı karşıya olduğumuz yönündeki varsayımı doğrulanırsa ve bu varsayım sözcük başındaki tonsuzluğu da açıklarsa, o halde bu biçimler muhtemelen Batı Ermenicesinin bilinen en eski örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte *Çepetuh* biçiminde açık bir yazım hatası olduğu ileri sürülmüştür. Marquart'ın önerdiği düzeltmenin (*Çemprhoy/Շեմպրհոյ) bunu bir ölçüde giderdiği düşünülse de, şu aşamada bu meselelerde kesin bir yargıya varmanın mümkün olmadığı üzerinde durulmaktadır (Czeplédy, 1985, s. 197, n. 24).

kardeşi Mo-ho Şad'ı nitelemektedir. Bu noktada hem Theophanes'in hem de Kağankatvatsi'nin ifadelerindeki belirgin ayrıma dikkat etmek gerekir. Ancak Sebeos'un *Çepeth* adının önünde niçin *Çenastan* (Çin) sıfatına yer verdiği düşünülebilir. Çin'le bağlantılı olan *Çenastan* ifadesi, "Çin ülkesinden gelen" anlamını taşımaktadır. Batı Türk Kağanlığı'nın doğu kesimini tarih boyunca sık sık Çin egemenliği altına girmiş bölgeler oluşturduğundan ve Türkler de çoğu zaman Çin egemenliğini tanıyıp, hanedanları ile Çin imparatorluk ailesi arasında güçlü bağlar bulunduğundan, Sebeos'ta "Batı Türk" anlamında kullanılan *Çenastan* sıfatı tamamen mantıklıdır. Bu tür bir açıklamanın olasılığına Sebeos'un anlatısıyla ilgili olarak Chavannes da işaret etmiştir; ancak o dönemde en önemli kanıt henüz bilinmemekteydi. Bu kanıt ise, Hazar tarihinin İslam kaynaklarından da görüldüğü üzere, Çin adının "Batı Türk" anlamında kullanılabildiğinin tespiti. Bununla beraber *Çin* sözcüğünün sık sık Turan halklarını belirtmek için kullanıldığı da bilinmektedir. Nitekim Firdevsî'nin kimi zaman "Türklerin Hakanı" yerine "Çin'in Hakanı" demekle hiçbir ayrım gözetmemesi bu yorumları desteklemektedir (Czeplédy, 1985, s. 197-198; Chavannes, 1903, s. 255, n. 3). Şu halde Sebeos'un, Herakleios'un bağlaşıklarına ilişkin konuyu eksik de olsa çok farklı bir bağlamda kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan tüm bu çıkarımlar, Marquart'ın savunduğu *Eftal* ile *Tetal* adlarının aynıyetiyle ilgili tanımlamasının hatalı olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. *Tetal* hükümdarının Batı Türk kağanıyla özdeş olduğundan kuşku duyulamayacağına ve 558'den sonra Eftalitlerin Batı Türklerinin hâkimiyetine girdiği tarihsel bir olgu olarak açık olduğuna göre, Sebeos'un *Tetal hükümdarı* ifadesiyle Eftalit ülkesi Toharistan'ın yeni efendileri olan Batı Türklerinin kağanını nitelediği çok rahat bir şekilde anlaşılabılır. Bu bağlamda Marquart'ın, Sebeos'un Hazarlar ve Eftalitleri aynı adla yani *Tetal* olarak andığına yönelik iddiasının kabul edilemeyeceği rahatlıkla ifade edilebilir. Bu yorumlar, aynı zamanda Marquart'ın farklı bir çalışmasında (Markwart, 1929, s. 100-101), "Kuzey Hükümdarı"nı Çin İmparatoru T'ai-tsung'la (627-649) eşleştiren kuramını da geçersiz kılmaktadır.

Bu olaylar çerçevesinde Sebeos'un eserindeki anlatıların çok yönlü bir analizi, döneme ilişkin bilgiler veren İslam kaynakları üzerinden yapılabilir. Zira Ermeni yazarın, daha önceki dönemlerle ilgili olarak İstemi Yabgu'nun (552-576) saltanatı sırasındaki Batı Türkleri ile Sasaniler arasındaki ilişkiler hakkında önemli veriler sunması bu analizi mümkün kılmaktadır. Sebeos bu anlamda, Persler ile Türkler arasındaki akrabalık ilişkilerine değinir. Ermeni yazara göre IV. Hüzmüz'ün (552-576) annesi yani I. Hüsrev Anûşirvân'ın karısı, Büyük Hakan adlı *Tetal* hükümdarının kızıdır.²² Aynı şekilde söz konusu akrabalık ilişkileri, dolaylı da olsa Movses Kağankatvatsi'nin eserinde de yer almaktadır (Movses Kağankatvatsi, 1983, s. 143¹⁴⁻¹⁹). Taberî'nin eserinde birkaç yerde *Sincebû Hâkân* olarak geçen Türk kağanının kızı üzerinden Persler ile Batı Türkleri arasındaki ittifaka değinilmektedir: "*Kisrâ'nın iyi eğitim almış birçok oğlu vardı. Bunlar arasından Hüzmüz'ü tahta varisi olarak seçti. Hüzmüz'ün annesi Hâtûn'dur ve Hâtûn, Hâkân'ın kızıdır*" (al-Tabarî, 1999, s. 265). İbnü'l-Belhî ve Ya'kûbî gibi İslam tarihçileri de Hüzmüz'ün annesinin hakanın kızı olduğunu söyleyerek hem Ermeni kaynaklarının hem de Taberî'nin ifadelerini doğrulamaktadır (İbnu'l-Balkhî, 1921, s. 96; Ya'qûbî, 2018(a), s. 462). İslam kaynaklarında **Sincebû* (سنبجو); Yunan kaynaklarında **Silziboulos* (Σιλζιβουλος), **Dilziboulos* (Διλζιβουλος), **Dizaboulos* (Διζάβουλος) ve **Stembis-Khagan* (Στεμβισ-χάγαν); Çin kaynaklarında ise *Shih-tien-mi* veya *Sê-ti-mi* olarak geçen adlar İstemi Yabgu'ya karşılık gelmektedir (Marquart, 1901, s. 216-217; Moravcsik, 1958, s. 275-276).²³ Hiç kuşkusuz bu evlilik siyasî bir mahiyet taşımaktaydı. Zira Talas bölgesinde Batı Türklerinin hükümdarı olan İstemi Yabgu, Eftalitlerle karşı karşıya gelmişti. Onları arkadan vurmak için, o sırada Sasani Hanedanı'nın en büyük hükümdarı sayılan I. Hüsrev

²² "որոյ մայր իւր դուստր էր Խաքանայ մեծի արքային Թետապուցւոց, կին Խոսրոբայ" (Sebeos, 1979, s. 729-731).

²³ Arapça metinlerde *hâkân* olarak geçen ünvan, Türkçe *kagan* ünvanının karşılığıdır. Bizans kaynaklarında bu ünvan **khaganos* (χάγανος); Latince metinlerde **cagan* veya **caganus*; Çin yıllıklarında **ko-han*; Süryani kroniklerinde ise **khâgan* biçimlerinde geçmektedir (Moravcsik, 1958, s. 332-334). Bununla beraber *kagan* ünvanı Orhon Yazıtları'nda da sıkça zikredilmektedir (*Drevnetyurkskiy slovar*, 1969, s. 405).

tarafından yönetilen, Eftalitlerin ezeli düşmanı Perslerle uzlaşmıştı. Bu ittifakı I. Hüsrev'e kızlarından birini vererek pekiştirmişti. Böylece kuzeyden Türkler, güneybatıdan da Sasaniler tarafından saldırıya uğrayan Eftalitler yenilgiye uğradılar ve ortadan kayboldular (Grousset, 1948, s. 127; Sinor, 1997, s. 301). Bu savaşın sonucunda Amu Derya'nın kuzeyindeki toprakları Batı Türkleri, Sasaniler ise güneydeki toprakları ele geçirdiler (Frye, 1998, s. 179). Taberî'nin eserinde bu olaylar şöyle tasvir edilmektedir:

“Sincebû Hâkân bütün Türkler içinde en amansız, en cesur, en güçlü ve en kalabalık askeri kuvvetlere sahip olanıydı. Eftalitlerin hükümdarı olan V.r.z adlı kişiye saldıran da oydu ve Eftalitlerin çokluğundan ya da savaşçı niteliklerinin sertliğinden hiçbir şekilde çekinmedi. Ardından onların hükümdarı V.r.z ile ordularının büyük bölümünü öldürdü, mallarını ganimet olarak ele geçirdi ve Kisrâ tarafından fethedilen kısım dışında topraklarına yerleşti” (al-Tabarî, 1999, s. 152).

Taberî'nin metninden de görüleceği gibi bu ittifak sonucunda Batı Türklerinin ülkesi Sasani topraklarıyla sınır teşkil etmişti. Bu sayede Türkler artık batıya uzanan ticaret yollarının geniş bir bölümünü kontrol ediyor ve Sogd tebaalarının teşvikiyle daha önce Eftalitlerin tekelinde bulunan kârlı ipek ticaretinden faydalanmak istiyorlardı. Pers ülkesinde ticarî bir konum elde etmeye yönelik girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Pers ülkesini bütünüyle aşmayı ve ipeğin başlıca tüketicisi olan Bizans'la doğrudan bağlantılar kurmayı hedeflemişlerdi (Sinor, 1996, s. 327). Dolayısıyla döneme ilişkin bilgi veren kroniklerden de görüleceği üzere, Sebeos'un bu olaylarla bağlantılı olarak *Tetal* adını İstemi Yabgu için kullandığı ve Batı Türklerinin Eftalitleri yenerek Toharistan'a sahip oldukları görülüyor. Kuşkusuz bu olaylar da, Sebeos'un *Tetal* adını 558'den sonra Eftalit topraklarının sahibi olan Batı Türkleri için kullandığının bir başka kanıtını teşkil ediyor. Bu yoruma Dineverî'nin anlatıları üzerinden de ulaşılabilir. Zira 558 yılından önceki Sasani-Eftalit ilişkilerine dair Dineverî'nin eserinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu eser, tarihsel olduğu kadar coğrafi olarak da önemli veriler sunmaktadır. Örneğin Dineverî'nin eserinde, I. Firûz (459-489) ile III. Hüzmüz (457-459) arasındaki hâkimiyet mücadeleleri bağlamında, I. Firûz'un bağlaşıkları olarak Eftalitler (*Heyâtüle*) zikredilmektedir. Dineverî, Eftalitlerin egemenlik sahasına giren bölgeler olarak “*Tahâristan, Sağâniyân, Kâbülistan ve büyük nehrin Belh arazisine kadar olan civarının arkasındaki arazilerdir*” ifadelerini kullanmaktadır (Dineverî, 2017, s. 112). Kuşkusuz Dineverî'deki bu kayıtlar, Batı Türklerinin egemenliğine girmeden önce söz konusu bölgenin Eftalitlerin elinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu veriler de 558 yılından sonra Toharistan'a hâkim olan Batı Türklerinin, Sebeos tarafından *Eftal* yerine *Tetal* adıyla anıldıkları şeklindeki yorumumuza doğrudan katkı sağlamaktadır.

Ancak İslam kaynakları her ne kadar Ermeni kaynaklarıyla uyumlu anlatılar sunsa da, bu kaynak grubu içinde bizim üzerinde durduğumuz konuya dair farklı kayıtlar içeren eserler bulunmaktadır. Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb* adlı eseri bu kaynaklara örnek gösterilebilir. Hazar tarihinin son derece önemli kaynaklarından biri olan Mes'ûdî'nin zikredilen eserinde, diğer kaynaklardan farklı olarak IV. Hüzmüz'ün annesine yönelik şu ifadeler kullanılır: “*Onun [I. Hüsrev] yerine oğlu Hüzmüz b. Anûşirvân b. Kubâd geçti; annesi Fâkim, Türklerin hâkânının kızıydı ya da bazı kaynaklara göre Bâbü'l-Ebvâb [Derbend] civarında bulunan Hazar meliklerinden birinin kızıdır*” (Maçoudi, 1862, s. 211). Bu ifadelerden açık bir şekilde görüleceği gibi Mes'ûdî'nin eserinde IV. Hüzmüz'ün annesi doğrudan Hazar hükümdarının kızı olarak gösterilmemiştir. Mes'ûdî, ilgili pasajında Türklerin hakani ile Hazar meliklerini birbirinden ayırmıştır. Ancak Marquart, bu ayrıma dikkat etmeden IV. Hüzmüz'ün annesiyle ilgili Sebeos'un ve Mes'ûdî'nin anlatılarını karşılaştırmış, Mes'ûdî'nin alıntılanan pasajındaki *Hazar* adının Sebeos'un metnindeki *Tetal* hükümdarına karşılık geldiğini ifade etmiştir. Marquart'ın bu fikri benimsemesinde, IV. Hüzmüz'ün annesini *Tetal* hükümdarının kızı olarak zikreden Sebeos'un ifadelerinin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Marquart, bu iki kronikteki kayıtlardan hareket edip Sebeos'un Eftalitler ile Kuşanlardan kesin bir

biçimde ayırt edilen Batı Türklerine atıfta bulunmadığını ileri sürerek *Tetal* hükümdarının Hazar hakanı olduğunu ifade etmektedir (Marquart, 1898, s. 199-200). Alman bilginin ileriye sürdüğü bu fikre katılmak güçtür. Şayet Mes'ûdî'deki bu rivayet gerçekten güvenilir olsaydı, erken Hazar tarihinin aydınlatılması açısından birincil bir önem taşıyabilirdi; çünkü I. Hüsrev ile Türk hükümdarı 558 yılından önce bir evlilik anlaşması yapmışlardı. Dolayısıyla bu kadar erken döneme ilişkin neredeyse hiçbir güvenilir Hazar kaynağı bulunmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle hem bu bilgiye hem de Marquart'ın yorumuna karşı temkinli olmak gerekir. Ayrıca Mes'ûdî'de yer alan bu anlatının dil kullanımına tarihsel bir değer atfetmenin de ne ölçüde uygun olduğu tartışmalıdır; zira İslam tarih yazımının en erken örnekleri 9. yüzyıla, yani Türklerin Orta Asya'daki kağanlıklarının çoktan dağılmış olduğu bir döneme aittir. Bu dönemde Türkler ile Hazarlar arasındaki ayrım büyük ölçüde anlamını yitirmişti; dolayısıyla bu kadar geç bir rivayette beklenen *Türk* adı yerine *Hazar* adının geçmesi şaşırtıcı değildir (Czeglédy, 1985, s. 198-199). Nitekim Theophanes gibi eserini 9. yüzyılın başlarında kaleme alan yazarlar tarafından da erken dönemlerle ilişkili olarak Batı Türkleri için Hazar adı kullanılması, bu geleneğin sadece İslam tarihçileri için geçerli olmadığını kanıtlamaktadır. Eğer Marquart sınırlı sayıda kaynaktan istifade etmek yerine çok yönlü bir kaynak analizine girişmiş olsaydı ve Batı Türkleri ile Sasaniler arasındaki ilişkileri bu çerçevede değerlendirseydi, *Hazar ~ Tetal* iddiasıyla ilgili daha tutarlı bir yorum yapmış olurdu. Dahası erken dönemde meydana gelen olayları geç dönemde yazılmış kronikler üzerinden yorumlamak, Marquart'ın tezlerinde bariz bir anakronizme de yol açmıştır. Kuşkusuz bunda tezlerini daha kuvvetli bir biçimde savunmak için Belâzûrî'nin eserini dayanak olarak göstermesi etkili olmuştur (Marquart, 1898, s. 200). Ancak yaptığımız açıklamalar bağlamında İslam tarih yazımında rivayetlerin karmaşık ve güvenilirlikten uzak bir biçimde kaydedilmesine Belâzûrî'nin eserinde de rastlıyoruz. Belâzûrî'nin eserinde Türk hükümdarı ile I. Hüsrev Anûşîrvân'a yönelik öykünün konumuzla ilgili kısmı şöyledir:

“Anûşîrvân bunun üzerine Türk hükümdarına mektup göndererek barışmak ve birlikte hareket etmek istediğini bildirdi. Dostluk göstergesi olarak ondan kızını istediğini ve damadı olmak arzusunda olduğunu söyledi. Bu sırada kendi cariyelerinden birini ona gönderip eşlerinden biri tarafından evlat edinilmiş olduğunu söyleyerek onu kızı gibi tanıttı. Bunun üzerine Türk hükümdarı da kendi kızını Anûşîrvân'a verdi ve onu görmeye geldi. İkisi el-Berşeliye'de buluşup birkaç gün boyunca birlikte eğlenerek vakit geçirdiler ve birbirlerine karşı dostluk ve bağlılık gösterdiler. Anûşîrvân gece olunca Türklerin ordugâhının bir bölümünü ateşe vermeleri için güvendiği birkaç adamına gizlice emir verdi ve onlar da bunu yaptı. Sabah olunca Türk hükümdarı durumu Anûşîrvân'a anlatarak şikâyet etti, ancak Anûşîrvân ne böyle bir emir verdiğini ne de adamlarının bundan haberi olduğunu kabul etti. Birkaç gece sonra Anûşîrvân aynı emri yeniden verdi ve adamları Türklerin ordugâhında tekrar yangın çıkardı. Bunun üzerine Türk hükümdarı oldukça öfkelenildi ve durmadan yakınmaya başladı. Anûşîrvân da onun gönlünü almak için daha yatıştırıcı bir tavır sergileyip özür dilemek zorunda kaldı ve böylece hükümdar sakinleşti. Daha sonra Anûşîrvân'ın emriyle, kendi ordugâhının bir köşesinde, yalnızca saman ve daldan yapılmış kulübelerin bulunduğu bir yer ateşe verildi. Sabah olunca Anûşîrvân, Türk'e sitem ederek ‘Adamların neredeyse benim ordugâhımı yok edecekti ama sen buna rağmen beni haksız duruma düşürüyorsun’ dedi. Türk bunun nedenini bilmediğine yemin edince Anûşîrvân ona ‘Kardeşim, bizim askerlerimiz yaptığımız barışı hoş karşılamıyor çünkü bu durum aramızda çıkabilecek çatışma ve savaşlardan elde edecekleri ganimeti kaybetmelerine yol açtı. Bu yüzden bizi yeniden birbirimize düşürmek için bir şeyler yapmalarından korkuyorum; böylece aramızda yeni kurduğumuz akrabalığı ve dostluğu bozup bizi tekrar karşı karşıya getirmek isteyebilirler. Bu nedenle aramıza bir sur örmeme izin vermeni istiyorum. Bu surda tek bir kapı olsun ve sadece senin ve benim izin verdiğimiz kişiler geçebilsin’ dedi. Türk bu teklifi kabul etti ve kendi ülkesine döndü. Anûşîrvân suru inşa etmeye başladı. Deniz tarafına bakan kısmını taş ve kurşunla inşa etti. Surun genişliği 300 *zirâ*’, yüksekliği ise dağların doruklarına

ulaşıyordu. Taşların teknelerle denize taşınmasını ve bırakılmasını emretti; taşlar su yüzeyine çıkınca onların üzerine suru inşa ederek denizin ortasında yükseltti. Sur denizde üç mil boyunca uzandı. İnşaat tamamlandığında girişine demir kapılar yerleştirdi ve koruması için yüz atlı görevlendirdi. Daha önce bu yeri korumak için 50.000 askere ihtiyaç vardı. Sura ayrıca bir savunma tahkimatı da hazırlattı. Daha sonra Hâkân'a, 'Anûşîrvân seni aldatmış, sana eş olarak kendi kızı olmayan birini vermiş ve kendini sana karşı korumak için sur inşa etmiş' denildi; fakat Hâkân bu hilelere karşı koyamadı" (al-Balâdhuri, 2002, s. 307-308).

Belâzürî'nin eserindeki sahte prensese ilişkin bu anlatının Hazarlarla veya Batı Türkleriyle doğrudan bir ilgisi yoktur. Metindeki bu öykünün, Bizanslı tarih yazarı Priskos Rhetor'un eserinde yer alan bir hikâyenin farklı bir varyantı olduğu anlaşılmaktadır (Róbert, 1958, s. 75). Priskos'un eserinde, I. Firûz döneminde Sasaniler ile Eftalitler arasındaki ilişkilere yönelik şu anlatılar dikkat çekicidir:

"Pers hükümdarı, daha önce belirttiğim üzere bir süre Edessa'da kalan elçi Constantius'u topraklarında kabul etti. Elçiye, şehirlerin içinde değil, kendi toprakları ile Kidarita Hunları arasındaki sınırda yürüttüğü işleri sırasında ağırladı. Çünkü Hunlar, önceki Pers ve Part krallarının kabul ettiği vergiyi ödemeyi reddetmiş, bu da savaşı başlatmıştı. Peirozes'in [Firûz] babası vergiyi ödemeyi reddedince savaş patlak verdi ve krallıkla birlikte savaşın yükü oğluna kaldı. Persler, savaşlarda sürekli yenilgiye uğradıkları için Hun sorununu hileyle çözmek istemişlerdi. Söylenene göre Peirozes, barış umuduyla Hun lideri Kounchas'a bir ittifak teklif etmek ve kız kardeşini evlilik yoluyla sunmak istediğini bildiren mesajlar gönderdi; zira o henüz çok gençti ve çocuk sahibi değildi. Kounchas teklifi kabul etti, ancak Peirozes'in kız kardeşiyle değil, Pers hükümdarınca kraliyet süsleriyle donatılmış başka bir kadınla evlendi; kendisine, eğer hilenin ortaya çıkmasını önlerse krallık ve refaha ortak olacağı, aksi takdirde Kidarita hükümdarının köle bir eşe tahammül etmeyeceği için ölümle cezalandırılacağı söylendi. Yapılan anlaşmadan kısa süre sonra kadın, Kounchas'ın gerçek durumu başkalarından öğrenip kendisine ölüm cezası uygulanabileceğinden korktu ve olanları açıkladı. Kounchas, kadının dürüstlüğünü takdir ederek onu eşi yaptı. Peirozes'in hilesini cezalandırmak isteyen Kounchas, komşu halklarla savaştığını ve generalleri olarak ona asker gerektiğini öne sürdü; Peirozes de üç yüz seçkin asker gönderdi. Kidarita hükümdarı bir kısmını öldürdü, bir kısmını savaşamayacak hale getirerek geri gönderdi ve bunun hilenin cezası olduğunu bildirdi. Böylece savaş yeniden alevlendi ve şiddetli çarpışmalar yaşandı. Peirozes, elçi Constantius'u Perslerin konuşlandığı Gorga'da kabul etti; Peirozes, elçiye birkaç gün iyi davrandı, ancak elçinin beklediği olumlu yanıt vermeden gönderdi" (Priscus, 2014, s. 144-146; Róbert, 1958, s. 75).

Priskos'un eserindeki bu öykünün daha eski bir varyantını Herodotos'un eserinden okuyabiliyoruz. Herodotos'ta kayıtlı olan anlatı şöyledir:

"Amasis, Kyros'un oğlu Kambyzes'in, imparatorluğunun dört bir yanından topladığı birliklerle karşılaştığı kişiydi; bunların arasında bazı İonia ve Aiolia kökenli Yunanlar da vardı. Saldırının nedeni, Kambyzes'in Amasis'ten kızıyla evlenmesini istemesiydi. Bu öneriyi ona, Amasis'e karşı kin besleyen bir Mısırlı verdi; çünkü Amasis, Mısır'daki tüm hekimler arasından onu seçmiş, karısını ve çocuklarını bırakmaya zorlamış ve Perslere göndermişti. Kyros, o sırada Amasis'ten Mısır'ın en iyi göz hekimini istemişti. Bu haksızlığa öfkelenen Mısırlı, Kambyzes'i Amasis'in kızını istemesi için kışkırttı; böylece Amasis ya isteği kabul ederek zarar görecekti ya da reddederek Kambyzes'in düşmanı olacaktı. Amasis, Perslerin gücünden endişe duyuyor ve kızını ne vermeye ne de saklamaya cesaret edebiliyordu. Kambyzes'in onu karısı yapmak değil, cariyesi yapmak istediğini çok iyi biliyordu. Durumu değerlendirdi ve şöyle davrandı: Önceki Kral Apries'in Nitetis adında, çok uzun boylu ve güzel bir kızı vardı; o, Apries'in ailesinden geriye kalan tek kişiydi. Amasis, bu kızı güzel giysiler ve altın takılarla

süsleyip kendi kızımı gibi Perslere gönderdi. Ancak bir süre sonra, Kambyzes kızın babasının adını kullanarak ona hitap edince, Nitetis ona şöyle dedi: ‘Efendim, Amasis’in sizi nasıl aldattığını fark etmiyorsunuz. Beni süsleyip gönderdi; kendi kızı gibi sunuyor ama aslında ben Apries’in kızım. Apries, Amasis ve Mısırlılar isyan edip onu öldürdüğünde Amasis’in efendisiydi.’ Bu haber Kambyzes’i öfkeliendirdi ve Perslerin anlattığına göre Mısır’a saldırmasının gerekçesi oldu” (Herodotus, 1998, s. 169).

Priskos’un ve Herodotos’un eserinden yapılan bu iki alıntının, Belâzürî tarafından I. Hüsrev Anûşirvân’ın Türk hükümdarının kızıyla evliliği bağlamında kullanıldığı açıktır. Bizans tarihçilerinin anlatı kalıplarının arkasında genellikle gerçek bir tarihî olay bulunur; yazar, gerçeği antik bir süslemeyle aktarır ama onu çarpıtmaz. Aynı durum, Priskos’la ilgili olay için de geçerlidir; bunun kanıtı, hikâyenin doğu varyantının somut tarihî bir temele sahip olmasıdır. Belâzürî, hikâyeyi I. Hüsrev ile Türk hükümdarının kızı arasındaki evlilikle ilişkilendirir ve bu evlilik yaklaşık olarak 560’ta gerçekleşmiş tarihî bir olaydır. İki halk arasında yapılan hanedan evlilikleri genellikle nadir değildir; bunu Movses Kağankatvatsi’nin de doğruladığına değinilmişti. Batı Türkleri ve Hazarlar 630 yılına değin tek bir kağanlık çatısı altındaydı; batı kesimi Hazarlar tarafından yönetiliyor ve Persler de bu kağanlığı Hazarlar aracılığıyla tanıyordu. 630’dan sonra iki halk ayrıldı, ancak İslam tarih yazımı hâlâ her ikisini de Türk olarak anmaya devam etmiştir. Öte yandan I. Firûz ve halefleri de Eftalitlerle çeşitli hanedan evlilikleri yapmışlardı; bu da I. Firûz’un evliliğine dair hikâyenin daha sonra I. Hüsrev’in evliliğine nasıl uyarlandığını açıkça gösterir. Dolayısıyla, anlatı kalıbı, yazarın yaygın bir hikâye motifini başka bir olay ve başka kişiler için uyarlamasıyla ortaya çıkmıştır (Róbert, 1958, s. 75-76).²⁴ Belâzürî’nin bu öyküye yer vermesinin nedeni olarak Yunan kültürüne ve tarihine aşina olması gösterilebilir. Yazarın *Fütûhu’l-büldân* adlı eserinde bunların izlerine rastlamak mümkündür. Belâzürî’nin bu eserinde kültürel ve toplumsal tarihe ilişkin önemli değerlendirmeler tarihsel anlatıya serpiştirilmiştir. Örneğin Belâzürî devlet dairelerinde resmî dilin Yunanca ve Farsçadan Arapçaya dönüşümünü, Mısır’dan gönderilen mektupların başına Müslüman dinî ifadelerin yazılması nedeniyle Bizans’la yaşanan anlaşmazlığı, vergilendirmeye ilgili meseleleri, mühür yüzüklerin kullanımını, para sistemiyle ilgili konuları ve Arap yazısının tarihini ele alır (Rosenthal, 1986, s. 972). Bu durumda Marquart’ın *Hazar ~ Tetel* adının kullanımıyla ilgili Mes’ûdî ile Belâzürî’nin eserindeki anlatıları Sebeos’un metniyle değerlendirerek ileriye sürdüğü görüşün kabul edilemeyeceği aşîkârdır.

Sebeos’un eserindeki *Tetal* adının bir sonraki kullanımı, Marquart’ın görüşlerinin tutarsızlığına farklı bir açıdan kanıt teşkil etmektedir. Sebeos, Sasani Kralı III. Yazdicerd’in (632-651) ölümüne hasrettiği bölümde *Tetal* adına tekrar yer verir. Ermenice metne göre III. Yazdicerd’in saltanatının yirminci yılında, Pers ve Huzistan bölgelerinde bulunan Arap orduları Pahlav adıyla anılan Part ülkesine, Pers Kralı III. Yazdicerd’e karşı doğuya doğru hareket etmiştir. III. Yazdicerd onların önünden kaçsa da, Kuşan sınırlarına yakın bir yerde Araplar onun askerlerini öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Pers kralı, o bölgelerden kendisine yardım için gelen *Tetal* askerlerine sığınmıştır (Եւփախուցեալ աւելաւ ի գաւրս Թէտալաց, որ էին ի կողմանցն եկեալ նմա յաւգնականութիւն) (Sebeos, 1979, s. 163₃₆-164₁). Ardından *Tetal* askerleri, krallığını yirmi yıl boyunca yöneten III.

²⁴ Priskos, Eftalitler ile Sasaniler arasındaki ilişkilerin bozulmasını, her ne kadar I. Firûz’un Kounchas’a kız kardeşi yerine farklı bir kadın göndermek suretiyle hile yaptığına bağlasa da, diğer kaynaklar bu konuda daha farklı neden gösterir. Örneğin Ermeni tarihçi Ğazar Parpetsi, I. Firûz’un ölümünün ardından Sasani komutanı Hazaravuh’tun Pers kralı için söylediklerine yer verir. Hazaravuh’a göre I. Firûz’un Eftalitlerle arasının bozulmasına, onun keyfî davranışları ve dikbaşlılığı sebebiyet vermiştir (Ğazar Parpetsi, 1904, s. 157₂₉₋₃₀). Agathias’ın kroniğindeki ifadeler de Parpetsi’nin kayıtlarıyla örtüşür. Agathias bu konuda şunları söylemektedir: “*Peroz son derece atılgan ve savaşçı biriydi; büyük tutkular taşımaya rağmen sağduyusu zayıftı ve cesareti çoğu zaman ihtiyatını gölgede bırakıyordu. Bu nedenle Eftalitlere karşı düzenlediği bir seferde, düşmanlarının gücünden çok kendi tedbirsizliğinin kurbanı olarak hayatını kaybetti. Düşman topraklarında pusuya düşmemek için gerekli önlemleri alıp keşif yaptırması gerekirken, dümdüz ova boyunca uzanan ustaca gizlenmiş çukur ve hendeklerle hazırlanmış bir tuzağa düştü ve saltanatının yirmi dördüncü yılında ordusuyla birlikte can verdi*” (Agathias, 1975, s. 130).

Yezdicerd'i öldürmüşlerdir (Իսկ զաւրացն Թէտաւաց կալեալ զՅազկէրոս սպանին, որ կալաւ զթաւաւորութիւնն աւս Ի) (Sebeos, 1979, s. 164⁴⁻⁵). Sebeos'un coğrafi tasvirlerinden görüleceği üzere Kuşan toprakları bu anlatıda yine İran'ın doğusunda gösterilmiştir. Benzer şekilde III. Yezdicerd'e yardımcı olmaya gelen *Tetal* askerlerinin de aynı istikametten hareket ettikleri ifade edilmektedir. Bu veriler, hiç kuşkusuz İstemi Yabgu ile I. Hüsrev Anûşîrvân döneminde, Batı Türkleri ile Sasaniler arasında yapılan ittifak sonucunda her iki tarafın topraklarının sınır teşkil etmesiyle uyumludur. Dolayısıyla burada *Tetal* olarak anılan birlikler, Amu Derya'nın ötesinden Kuşan topraklarına gelen Batı Türkleridir (Czeplédy, 1985, s. 201). Sebeos'un *Tetal* adıyla bağlantılı olarak Pers-Arap ilişkilerini tasvir eden anlatısı son derece doğrudur. Zira 636'da Kadisiye Savaşı'nda Rüstem komutasındaki Sasani ordusu mağlup olmuş ve başkent Ktesiphon düşmüştü; Müslüman Araplar şehre herhangi bir direnişle karşılaşmadan girmişlerdi, soylular ve saray mensupları ise İran'ın içlerine doğru kaçmıştı. Halife Ömer'in (634-644) yönetiminde 642'de Huzistan, aynı yıl Nihavend Savaşı'yla Media ele geçirilmişti. Bu durum İran'ın kalbini ciddi bir direniş olmaksızın işgale açık hale getirmişti. Sasani ordusu Araplara karşı büyük bir kuvvet toplayamazdı, çünkü askerlerin çoğu Bizans'la yapılan uzun savaşlarda ölmüş ya da iç karışıklıklar nedeniyle seferber edilemez durumdaydı. Bu nedenle III. Yezdicerd Persis'e kaçmıştı; Araplar burayı da 650 yılında ele geçince doğuya sığınmak zorunda kalmıştı (Daryaei, 2009, s. 37; Chavannes, 1903, s. 256-257). Dineverî'nin, Sebeos'un anlatısını tamamlayıcı bir mahiyet taşıyan ifadeleri bu bağlamda son derece önemlidir. Dineverî, III. Yezdicerd'in kaçışını ve ölümünü şöyle anlatmaktadır:

“Sonra, Istahr halkı isyan etti. Hükümdar Yezdecerd, İranlılardan bir toplulukla onlara öncülük etti. Osmân b. Ebi'l-Âs ve Abdullah b. Âmir bu bölgenin üzerine yürüdüler. Zafer Müslümanların oldu. Yezdecerd, Horasan'a doğru kaçtı. Merv'e geldi. Adı 'Mâhûyeh' olan şehrin valisinden mal istedi. Mâhûyeh, Türklerin hükümdarı Hâkân'ın damadıydı. Yezdecerd, baskısını arttırınca vali bunu Hâkân'a bildirdi. Hâkân askerleriyle birlikte yola çıktı. Âmûye tarafındaki nehri geçti, ardından çölü de aşarak Merv'e geldi. Mâhûyeh, kendisine şehrin kapılarını açtı. Yezdecerd ise yayan bir şekilde tek başına kaçmıştı. İki fersah yürümüş sonunda şehir vakti, içerisinde yanan bir lamba bulunan bir değirmene ulaşmıştı. Oraya girdi ve değirmenciye: 'Bir gece beni yanında sakla,' dedi. Değirmenci ise 'Değirmenin sahibine vermem için bana dört dirhem ver,' diyerek ondan para istedi. Bunun üzerine Yezdecerd kılıcını ve kemerini vererek, 'Bunlar senin olsun,' dedi. Değirmenci, yatması için elbisesini serdi. Yezdecerd, çok yorulduğu için hemen uyuyakaldı. İyice derin uykuya dalınca, değirmenci kalktı ve değirmenin kazmasıyla onu öldürdü. Üzerindeki özel eşyalarını alıp onu nehre attı” (Dineverî, 2017, s. 202).

Dineverî'nin tasvirlerinden, Sebeos'un *Tetal* adlandırmasıyla Amu Derya ötesinden gelen Batı Türklerini kastettiği gayet açıktır. Ancak bu olaylara ilişkin bilgiler veren İslam kaynaklarındaki anlatılar farklıdır. Taberî, III. Yezdicerd'in ölümüyle ilgili olarak Türklerle değinmemektedir (al-Tabarî, 1999, s. 409-410). Belâzürî ise III. Yezdicerd'in Merv sınırlarına ulaştığında, bu bölgenin *merzubânı* Mâheveyh (Dineverî'de Mâhûyeh) tarafından saygıyla karşılandığını ve Toharistan'daki Türklerin yöneticilerinden biri olan Nizek Tarhan'ın onunla buluşmak üzere geldiğini kaydetmektedir. Ancak Nizek Tarhan, III. Yezdicerd'in kızını isteyince Pers kralı tarafından hakir görülerek aşağılanmış ve Mâheveyh'in tahriki sonucunda emrindeki Türklerle birlikte el-Cünâbiz'e hareket etmiştir. Burada Nizek Tarhan tarafından püskürtülen III. Yezdicerd, Merv'e sığınmak zorunda kalmış ve el-Mirğâb adlı ırmağın kıyısında bulunan bir değirmencinin evinde öldürülmüştür (al-Balâdhuri, 2002, s. 491-492).²⁵ Hamza el-İsfahânî'nin *Târîhu sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ'* adlı

²⁵ III. Yezdicerd, daha 638 yılında Çin imparatorundan yardım istemişti. Nişapur'dan Tûs'a geçti, ancak *kanarang* (vali) ona sığınma hakkı vermek istemeyerek zengin hediyeler sunup kalenin tüm adamlarını ve teçhizatını barındıracak kadar geniş olmadığını belirtmişti. Her yerde reddedilen III. Yezdicerd, son sığınak olarak Merv'e yönelmişti (Christensen, 1936, s. 501).

eserinde ise “*Eftalitlerin hükümdarı Yezdicerd’le savaşmaya karar verdi; böylece Mâhûye’yi onunla savaşmak için kışkırttı*” ifadeleri yer almaktadır (Hamza el-İsfahânî, 1844, s. 63). İsfahânî’nin, Dineverî ve Belâzûrî’nin zikrettiği *Türk* adından farklı olarak **el-Heyâtîle* (المياطلة) yani *Eftalit* adını kullandığı görülüyor. Ancak onun ifadelerinin hem coğrafi hem de siyasi olaylar bağlamında belirsizlik içerdiği anlaşıyor. Zira Sebeos ve Dineverî’nin anlatıları, daha açıklayıcı ve güvenilir bir mahiyet taşıyor. Her iki yazarın kroniğindeki *Tetal* veya *Türklerin* Amu Derya’nın ötesinden geldiğine yönelik ifadeler tarihsel olguların yanı sıra coğrafi bakımdan da koşutluk arz ediyor. Ayrıca Arap ve Fars tarihçilerinin Arap işgali sırasında Horasan’da yaşayan çeşitli halkları birbirinden ayırmadıkları ve hepsini *Türk* olarak zikrettikleri doğru olmasına karşın, *Eftalit* adını nadiren de olsa kullandıkları biliniyor (Ghirshman, 1948, s. 98). Şu halde İsfahânî’nin, adın çifte kullanımıyla ilgili geleneği benimseyerek *Türk* adı yerine *Eftalit* adını kullandığı söylenebilir. Sebeos’un bu bağlamda *Tetal* ile *Eftal* adını birbirinden ayırması ve diğer kaynakların da olayların gelişim seyrine uygun bir biçimde *Türk* adını kullanması, İsfahânî’nin *Eftalit* kaydının güvenilirliğini zayıf hale getiriyor. Zira Nizek Tarhan’ın 671/672’de Rebî’ b. Ziyâd tarafından bastırılan isyanda Belh’te bulunduğu ve yine emrinde Türklerin olduğu görülüyor (Markwart, 1938, s. 42; Ghirshman, 1948, s. 99). Nitekim Nizek Tarhan’ın Toharistan yabgusuna bağlı olması da (Christensen, 1936, s. 501), III. Yezdicerd’e karşı harekete geçenlerin Batı Türkleri olduğunu gösteriyor. Bununla beraber Çin yıllıklarına göre III. Yezdicerd’in ölümünden sonra oğlu III. Firûz’un (öl. 679) Toharistan bölgesindeki Türk toplulukları arasına sığınıp babasının tahtında hak iddia etmesi son derecede önemlidir. Zira bu veriler, o dönemde Toharistan’ın Batı Türklerinin denetimi altında olduğunu gösterir. *T’ang-shu*’ya göre III. Firûz, Çin İmparatoru Kao-tsung’dan (649-683) yardım istemiş, ancak imparator ona istediği desteği vermemiştir. Toharistan hükümdarı ise bu konuda daha istekli davranmış ve Arapların bölgedeki denetimlerinin geçici olarak gevşediği bir dönemi değerlendirerek III. Firûz’u kendi topraklarına geri getirmiştir. 661 yılında Çin, 658’de Batı Türkleri üzerindeki zaferlerinden sonra himayesi altına aldığı batı bölgelerini idarî olarak düzenlemiş ve Pers yönetiminin başına III. Firûz’u getirmiştir; bu yönetimin merkezi Tsi-ling şehri olarak belirlenmiştir. Aslında Çin burada yalnızca hâlihazırda gerçekleşmiş bir durumu onaylamış ve Tsi-ling’de yaşayan III. Firûz’a resmî bir tanınırlık sağlamıştır. Tsi-ling’in tam olarak nerede olduğu bilinmemektedir; III. Firûz hiçbir zaman gerçek Pers topraklarına girememiştir. Toharistan hükümdarı, III. Firûz’un eski konumunu yeniden sağlamışsa, bunu yalnızca Pers etkisi altındaki doğu bölgelerinden birine yerleştirerek yapmıştır. Bu nedenle Tsi-ling’in Siciistan’ın, yani Sasani dönemindeki Sistan’ın merkezi Zereng (Zereng) olduğu düşünülmektedir (Chavannes, 1903, s. 257).

Sebeos’un *Tetal* adıyla ilgili bir sonraki kaydı, eserinin 51. bölümünde geçmektedir. “*Medlerin İsmailoğullarına karşı ayaklanması. İsmailoğullarının Çor Geçidi tarafında güçlerinin kırılması ve sağ kalanların Kafkas’ın sarp dağlarına kaçışı*”²⁶ başlığını taşıyan bu bölümde Arap ordularının Derbend istikametindeki ilerleyişi anlatılır. Söz konusu bölümde *Tetallerin* yani muhtemelen Batı Türklerinin, Araplar ile Hazarlar arasında Derbend civarında gerçekleşen ilk çarpışmalarındaki rolü üzerinde durulur. Sebeos olayların kesin tarihini vermese de, önceki bölümlerde belirtilen kronolojiye dayanarak bu olayların 652 yılı civarı ve sonraki yıllara tarihlenmesi gerekir (Czeplédy, 1985, s. 202). Zira Arapların hatırı sayılır bir başarı elde edememelerine karşın, 642 ile 652 yılları arasında Armenia ve Azerbaycan bölgelerindeki meselelerini yoluna koymakla yeterince meşgul oldukları biliniyor (Dunlop, 1954, s. 54). Muhtemelen Araplar, bu iki bölgedeki etkinliklerinden sonra Derbend’e doğru hareket etmişlerdir. Nitekim Sebeos’a göre kalabalık Arap orduları Med Dağları’nın sarp bölgelerini geçemeyince kuzeye, Hazar Kapıları civarındaki halka doğru yönelmişlerdir. Ardından Çor geçidini aşıp yağma girişiminde bulunmuşlardır. O sırada Hun Kapısı olarak adlandırılan yerden küçük bir ordu çıkıp

²⁶ “Ապստամբություն Մարաց յԻսմայելացւոց: Բեկումն զաւրորթեան Իսմայելացւոց յայնկոյս ճորայ Պահակին եւ փախուստ մնացելոցն ընդ դժուարս լեռինն Կովկասու” (Sebeos, 1979, s. 172¹⁶⁻¹⁸).

üzerlerine gelmiştir. Oranın muhafızları olan bu ordu, Arapları bozguna uğratmıştır (Sebeos, 1979, s. 172³⁴-173⁹). Bu esnada *Tetallerin* bölgesinden başka bir ordu gelmiştir. İki taraf da büyük bir şiddetle savaşmış ve Arap ordusu *Tetallerin* ordusu karşısında bozguna uğramıştır (Եկն ալլ զաւր ի կողմանցն Թետալաց, և բաղխեցին զհիմնանս զաւրութեամբ սաստիկ, և ի պարտութիւն մատնեցաւ զաւրն Իսմայելի առաջի զաւրացն Թետալաց). Savaş sırasında kılıç ve mızraklarla yapılan saldırılar ağır kayıplara yol açmıştır. Hayatta kalanlar kaçmayı başaramamış çünkü arkadan başka bir Arap birliği gelmiştir. Onlara karşı Kafkas'ın büyük ve sarp dağlarında savaş yapılmıştır. Dağlık arazide hayatta kalan çok az kişi kaçmayı başarmıştır; çoğu aç ve çıplak, yaralı ve savaşamayacak bir hale gelmiştir. Sağ kalanlar Ktesiphon'a ulaşmış ve kendi yerleşim bölgelerine dönmüştür (Sebeos, 1979, s. 173¹⁰⁻¹⁷).

Bu anlatıdaki *Tetal* sorununun çözümü bakımından, Sebeos'un yaptığı coğrafi tasvirler üzerinde durmak gerekir. Ermeni yazarın bu bağlamda Hun Kapısı olarak zikrettiği bölge dikkat çekicidir. Bu ad Ermeni kaynaklarında sıkça geçmektedir. Örneğin Şirakatsi, Don ile Volga arasındaki Asya Sarmatlarından bahsederken, Kafkas Hunlarının topraklarını da tarif eder. Şirakatsi'ye göre Derbend'den, yani Massaget topraklarının kuzeyinden itibaren, deniz kıyısında Hunların ülkesi vardır ve Kafkaslar tarafında Hunların başkenti Varaçan olarak belirtilir. Burada *Hun* adının genel bir kullanımından söz etmek güçtür. Zira Şirakatsi, Sarmatia ve İskitia'da çok sayıda göçebe halktan bahseder; ancak *Hun* adını başka hiçbir durumda kullanmaz. Ona göre *Hun* adı yalnızca günümüz Dağıstan'ına karşılık gelen deniz kıyısı düzlüklerinde yaşayan Hunları tanımlar (Yeremyan, 1963, s. 103⁷⁻¹²; Czeglédy, 1955, s. 125). Şirakatsi'nin kullandığı terimlerin ve bunların ortaya koyduğu coğrafi tasvirin, Ğevond'un eserinde de yer aldığı görülmektedir. Kafkas Hunları Ğevond'un eserinde de *Hun* (çoğul: *Honk*) adıyla anılır ve Derbend'in kuzeyinde yaşarlar. Ğevond, başka hiçbir halkı *Hun* adıyla zikretmez. Hunlar, Ğevond'a göre 8. yüzyılda gerçekleşen Arap-Hazar savaşları sırasında ortaya çıkar; örneğin Mesleme b. 'Abdülmelik'in 716 yılındaki seferinin anlatısında, Araplar Derbend'de Hun topraklarına girerek kuzeyde Targu'ya (modern *Tarki* ~ *Tarku* Mahaçkale civarında, Hazar Denizi kıyısında) kadar ilerlemişlerdir ve Targu halkı Hazar kağanından yardım istemiştir. Bu coğrafi durum, Araplar ile Hazarlar arasında Halife Hişâm (724-743) döneminde gerçekleşen savaşlarda da değişmemiştir. Hazarlar güney seferlerinde Hun topraklarından geçerek Derbend'e ulaşmış, oradan Massaget topraklarından Pers Armenia'sına gitmişlerdir; Araplar ise ters yönden, Massaget topraklarından Derbend'e ulaşmış, buradan Hazarların güneyinde yer alan Hun ülkesine yönelmişlerdir. Bu dönemde Hun toprakları kuzeyde hâlâ Targu'yu kapsıyor, batıda ise dağlara kadar uzanıyordu (Ğevond, 1887, s. 41⁹⁻¹⁵; Czeglédy, 1955, s. 125-126). Bu veriler, Sebeos'un eserinde yardıma gelen *Tetal* ordusunun kuzeyden hareket ettiğini doğrulamaktadır. Zira onun anlatısına göre Araplar, Çor geçidini aştıktan sonra Hun Kapısı'ndan gelen birlikle karşılaşmıştır. Tam bu esnada *Tetal* birliklerinin Araplarla savaşmak üzere gelmeleri, onların kuzeyden hareket ettiklerini kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Sebeos'un *Tetal* adıyla Batı Türklerini kastettiği doğrudur. Bu yorumu Kağankatvatsi'nin anlatıları da desteklemektedir. Kağankatvatsi'nin eserinde yer alan Cavanşir'in (636-669) methiyesine göre, Herakleios'un bağlaşıkları olan Batı Türklerine atfen *istilacılar* ifadesi kullanılmakta ve onların Pers savaşından kırk küsur yıl sonra kimliklerini kaybettikleri anlaşılmaktadır (Zuckerman, 2007, s. 412). Gerçekten de 7. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Alban ülkesinin batı sınırı İberia'ya, kuzey sınırı Derbend'e, güney sınırı ise Aras nehrine dayanıyordu; bu dönemde ülkenin hükümdarı Cavanşir'di. Cavanşir, Perslerin Araplara karşı yürüttüğü mücadeleye katılmıştı, ancak Sasani direnişinin artık sürdürülemez hale geldiğini anlayınca ülkesine dönmüş ve Partav'daki Pers garnizonunu ortadan kaldırarak kısa süreli bir bağımsızlık kazanmıştı (Artamonov, 1962, s. 181). Dolayısıyla Sebeos'un anlatısının bu verilerle uyumlu olduğu ve 7. yüzyılın ortalarında Hazar coğrafyasında Batı Türklerinin egemenliğinin sürdüğü görülüyor.

İslam kaynakları, Sebeos'un anlatılarıyla kısmen koşut veriler içermektedir. Taberî'nin

eserinde, el-Bâb'ın (Derbend) Arapların eline geçmesiyle ilgili olarak çelişkili iki rivayet yer almaktadır. Taberî, Seyf'ten aktardığı birinci rivayete göre el-Bâb'ın düşmesini Hicrî 22 (642/643) yılına tarihlendirmektedir (al-Tabarî, 1994, s. 34-43). Belencer'e düzenlenen bu seferin tarihi, her ne kadar ayrıntılı bir biçimde tasvir edilse de güvenilir olmaktan uzaktır (Golden, 1980, s. 59). Arapların 7. yüzyılın 40'lı yıllarında Azerbaycan'a gelmiş ve o sırada Derbend'e ulaşmış olsalar bile komutanlarından Selmân b. Rebîa ya da 'Abdurrahmân b. Rebîa'nın ölümüyle ilişkilendirilen başarısız Belencer seferinin Hazarları hedef alan ilk girişimleri olduğu daha mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla Halife Osman'ın (644-656) üvey kardeşi Velîd 644 yılında Azerbaycan ve Armenia'ya bir akın düzenlemiş ve onun öncü birliklerine Derbend'e kadar ilerlemeyi başaran Selmân b. Rebîa komuta etmiştir. Ancak Selmân kısa süre sonra Bizans'a karşı savaşan Habîb b. Mesleme'ye yardım etmek üzere gönderilmiştir. Büyük olasılıkla Derbend'de 'Abdurrahmân kalmış, Selmân da bir süre sonra ona katılmıştır. Derbend'de kaldıkları yıllar boyunca iki kardeşin çevredeki yerel kabilelerle birkaç kez çarpışmış olmaları mümkündür fakat mutlak anlamda bir fetihten söz etmek imkânsızdır. Diğer yandan Belencer'e girme teşebbüsleri sırasında kardeşlerden birinin hayatını kaybetmesi, Hazarların Arapları ölümsüz sandığını anlatan birçok efsanenin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Artamonov, 1962, s. 177; Novoseltsev, 1990, s. 174).

Taberî'nin ikinci rivayeti ise Hicrî 32 (652/653) yılına ait olup Sebeos'un anlatılarıyla daha uyumludur. Taberî'ye göre 'Abdurrahmân b. Rebîa, Halife Osman'ın emirleri dışında hareket ederek el-Bâb'a saldırmıştır. Belencer'e ulaşan Arap ordusu şehri mancınıklarla kuşatma altına almıştır. Ancak bu sırada Türkler Belencer halkına yardım için gelerek Arap ordusuna karşı savaşmaya başlamıştır. Türklerin desteği sayesinde Arap ordusu bozguna uğramış ve 'Abdurrahmân bu savaşta öldürülmüştür (al-Tabarî, 1990, s. 95-96; Dunlop, 1954, s. 55-56; Novoseltsev, 1990, s. 174-175).²⁷ Taberî, görüldüğü üzere savaşa ilişkin tasvirlerinde Hazarlar ve Türkleri birbirinden ayırır. Arap tarihçinin bu anlamda Belencer'deki yardımcı kuvvetleri *Türk* olarak anması, Sebeos'un eserinde Çor geçidinin aşan Arap ordularına doğru savaşmak üzere gelen *Tetal* ordusunu hatırlatmaktadır. Her iki yazarın anlatısına göre Arap orduları bozguna uğramıştır. Ayrıca her iki yazarın anlatısı kısmen de olsa birbiriyle uyumludur. Benzer şekilde İbnü'l-Esîr'in "*Türkler Hazarlarla bir araya gelip Müslümanlara karşı bir cephe teşkil etmiş ve onlarla şiddetli bir savaşa girişmişlerdi*" ifadeleriyle Türkler ile Hazarları ayırdığı görülmektedir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 136).²⁸ Bu durumda Taberî ile İbnü'l-Esîr'de *Türk*, Sebeos'ta ise *Tetal* olarak anılanların Batı Türkleri olduğunu söylemek mümkündür. Mes'ûdî'nin bu döneme dair Belencer şehriyle ilgili kayıtları son derece önemlidir. Mes'ûdî'nin bu konuyla ilgili ifadeleri şöyledir: "*Hazar nehri, Hazar yurdunun bugünkü başkenti olan İtil şehrinde geçer ki Hazarların daha önceki başkenti Belencer şehriydi. Burtâs*

²⁷ İslam kaynakları arasında Arap ordularına komuta eden ve bu savaşta ölen kişi hakkında ihtilaf vardır. Taberî, bu kişinin 'Abdurrahmân b. Rebîa olduğunu söylerken, Belâzûrî Belencer'de Selmân b. Rebîa'nın şehit düştüğünü ifade eder (al-Balâdhuri, 2002, s. 415). Benzer şekilde İbn A'sem ile Ya'qûbî de Belâzûrî'yle aynı rivayeti aktarır (İbn A'sem, 2020, s. 374; Ya'qûbî, 2018(b), s. 807).

²⁸ *Derbend-nâme*'de bu olaylar geniş bir şekilde yankı bulmuştur. Ancak olayın gerçekleştiği yıl, Taberî'nin işaret ettiği Hicrî 32'ye değil, hatalı olarak Hicrî 41'e tarihlendirilmiştir. *Derbend-nâme*'ye göre Benî Ümeyye'nin ilk halifesinin yanı sıra Halife Osman'ın döneminde, Hazarların Derbend'i ele geçirerek Azerbaycan'a girdikleri haberi geldi. Dönemin halifesi, İbrâhim ve Selmân el-Bâhilî'yi 4 bin cesur ve tecrübeli askerle birlikte Derbend'e gitmekle görevlendirdi. Adı geçen komutanlar sefer sancağını kaldırarak Derbend'e doğru yola çıktılar. Azerbaycan sınırlarına ulaşıp ulaşmaz, yolları üzerindeki tüm halka kılıç zoruyla İslam'ı kabul ettirdiler. En sonunda Derbend'e vardılar. Bu şehirdeki kaleyi tutan Hazarlar, İslam ordusunun yaklaştığını öğrenince kaleyi terk ederek bugün Kiyekend adıyla bilinen Humri kalesine çekildiler. Bu esnada, Çin Kağanı da başka bir yönden 100 bin kişilik ordusuyla Derbend'de bulunan Müslüman askerlerinin üzerine yürüdü (*Derbend-nâme*, 1851, s. 39-40). Bu anlatıda iki husus dikkat çekicidir. Birincisi Arap ordularının komutanı Selmân b. Rebîa olarak gösterilmiştir. İkincisi ise Hazarlara yardıma gelenler, "Çin Kağanı" ve maiyetindeki askerler olarak anılmıştır. Daha önce Çenastan Çepeth adının kullanımına yönelik örnekten de hatırlanacağı üzere İslam kaynaklarının Batı Türk kağanını, Çin kağanı/hakanı olarak da zikrettikleri ifade edilmişti. Dolayısıyla *Derbend-nâme*'deki "Çin Kağanı" ifadesi, bu anlamda Batı Türk kağanını niteleyen güzel bir örnek olarak değerlendirilebilir.

nehri, Hazar'a dökülür. Burtâs, Harez m toprakları ile Hazar yurdu arasında [kalan] kalabalık bir Türk topluluğudur fakat Hazarlara bağı sayılırlardı" (al-Masûdî, 1894, s. 62¹⁵⁻¹⁸). Mes'ûdî'nin ifadelerinde dikkat çeken nokta, Hazarların İtil'den yani Volga'dan önceki başkentlerinin Belencer şehri olduğudur. Mes'ûdî burada, Hazar Kağanlığı'nın henüz ortaya çıkmadığı daha erken bir döneme işaret etmektedir. Bu veriler, kuşkusuz Hazarların Batı Türklerine tabi olduğu dönemle ilişkilidir. Zira Batı Türklerinin tarihi, neredeyse eşit iki döneme ayrılır; 6. yüzyılın ortalarından 7. yüzyılın ortalarına değ in bağımsızdırlar; 7. yüzyılın ortalarından 8. yüzyılın ortalarına kadar Çinliler, Tibetliler, Araplar ve çeşitli Türk kökenli halklarla mücadele içindedirler. Bununla beraber Asya tarihinin genel hatları göz önüne alınırsa, Batı Türklerinin oynadığı rolün son derece önemli olduğu görülür. Bozkırın bu güçlü savaşıları, askerî başarıları sayesinde önemli bir etki yaratmışlardır. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca doğuda Altay'dan batıda Volga'ya, kuzeyde Tarbagatay'dan güneyde İndus'a değ in dağılmış olan boyları kendi yetkeleri altında toplamışlardır. Bu sayede daha önce yalnızca kargaşa ve yağmaların hüküm sürdüğü mezkûr bölgelerde belli ölçüde düzen ve barış sağlanmış (Chavannes, 1903, s. 299-300). Dolayısıyla Mes'ûdî'nin ifadelerinden, 7. yüzyılın ortalarında Volga civarında Batı Türklerinin hâkimiyetinin devam ettiği ve bu dönemde onlara tabi olan Hazarların merkezinin Belencer şehri olduğu anlaşılmaktadır. Bu yorum aynı zamanda Sebeos'un kroniğindeki anlatıların döneme ilişkin bilgiler veren kaynaklarla uyumlu olmakla birlikte güvenilir bir mahiyet taşıdığını göstermektedir. Şu halde, kroniklerdeki anlatılar bir bütün olarak değerlendirildiğinde Hazarların üç ana gruptan meydana geldiği söylenebilir: Birinci grup, Sabir kökenli gerçek Hazarlar olup başkentleri Kuma nehrinin güneyinde yer alan Belencer şehriydi. İkinci grup ise Hazarların güneyinde ve Derbend'in kuzeyinde, Hazar Denizi kıyısında yaşayan Kafkas Hunlarıydı. Arap kaynaklarında bu grubun hükümdarı *Sâhibu Belencer* olarak anılıyordu. Üçüncü grup ise gerçek Hazarlar üzerinde hâkimiyet kuran Batı Türkleriydi. Onların başkentleri Batı Türk kağanının ordugâhı olan Volga'ydı. Doğal olarak "Hazarların Hükümdarı" ifadesi, sadece Volga'daki Batı Türk kağanına karşılık geliyordu. 766 civarında, Batı Türk Kağanlığı'nın çöküşünün ardından Türklerin Hazar ülkesi üzerindeki hâkimiyeti sona ermişti (Golden, 1980, s. 53).

Burada ortaya çıkan soru, Batı Türklerinin yani *Tetal* ordusunun Belencer'deki Hazarları desteklemek üzere nereden geldiğidir. Bu açıdan en önemli bilgi, ilgili Arap kaynaklarının verdiği detaydır. *Derbend-nâme*'nin de işaret ettiği üzere yardımcı birlikleri bizzat kağan yönetiyordu. Arapların Hazarlarla mücadelesini anlatan Arap kaynaklarından, Hazarlarla akraba olan Batı Türk kağanının başkentinin İtil nehri üzerinde bulunduğu anlaşıldığına göre, Batı Türklerinin Hazaria'daki başkentlerinin Arap kaynaklarının bir kısmında *beyaz* anlamına gelen *el-Beyzâ*, Ceyhânî'de ise Türkçede *sarımsı* anlamına gelen *Sârıgşın* olduğunu söylemek mümkündür. Batı Türklerinin, Hazaria'daki başkenti muhtemelen 652/653'te ve hatta 627'de de buradaydı. Zira 627'de Herakleios'a yardım eden Hazaria'daki Batı Türk hükümdarı Cebu Hakan'ın, daha sonraki dönemde Batı Türklerinden bağımsız Hazaria bölgesinde yani Volga'nın batısında ikamet ettiği, Hazaria'nın altın çağını anlatan Theophanes ve diğer kaynaklar tarafından açıkça ifade edilir. Bu nedenle Cebu Hakan, doğrudan Hazarların kağanı olarak adlandırılmıştır (Czeglédy, 1985, s. 204).

Sebeos'un eserinde *Tetal* adının kullanımıyla ilgili son kayıt, eserin son bölümünde yer almaktadır. Ermeni yazar burada Araplar arasındaki iç savaşlarla ilgili olarak *Tetal* adını anmaktadır. Metnin ilgili pasajının çevirisi şöyledir:

"Artık Tanrı, İsmailoğullarının orduları arasında kargaşa çıkardı ve onların birliği bozuldu. Birbirlerine düştüler ve dört gruba ayrıldılar. Bir grubu Hindistan tarafına yöneldi; bir grubu Asorestan'ı ve kuzey bölgelerini elinde tutuyordu; bir grubu Mısır'da ve Tetallerin bulunduğu yerlerdeydi; bir grubu ise Tacık ülkesinin taraflarında ve Askaravn denilen yerdeydi. Birbirleriyle savaşımaya başladılar ve şiddetli bir kıyımla birbirlerini yok ettiler. Mısır'da ve Tacık ülkesinin taraflarında bulunanlar birleşerek kendi krallarını öldürdüler, birçok hazineyi yağmaladılar ve başka bir kralı tahta

çıkardılar. Ardından her biri kendi yerlerine gitti.”²⁹

Metnin devamında bu olanları öğrenen Muâviye b. Ebû Süfyan’ın (661-680), emrindeki birliklerle Asorestan’dan yola çıkıp Tacik ülkesi taraflarına doğru hareket ettiği ve oradaki birliklerle savaşarak tahttaki kralı öldükten sonra muzaffer bir şekilde Asorestan’a döndüğü yazılıdır. Sebeos bu gelişmelerden sonra Araplar arasındaki savaşların daha şiddetli bir boyuta ulaştığını ve Muâviye’nin bu anlaşmazlıklara son verip kral sıfatıyla Arapların üzerinde hâkimiyet tesis ettiğini ifade eder (Sebeos, 1979, s. 176⁷⁻²¹). Ermenice metin, açıkça Halife Osman’ın öldürülmesiyle başlayan Araplar arasındaki hilafet sorununa değinmektedir. Sebeos, metinden anlaşıldığına göre Halife Ali’nin (656-661) öldürülmesinden sonra Muâviye’nin halifelik makamını ele geçişini ve bununla bağlantılı olarak Suriye ve Mısır’daki ayrılıkçı hareketleri kastetmektedir. Ermeni yazarın bu olaylarla bağlantılı olarak *Tetal* adını zikretmesi ilk bakışta anlamsız gibi görünebilir. Zira Ermeni yazar, alıntılanan pasajdan da açıkça görüldüğü üzere *Tetal* adını Amu Derya’nın ötesini niteleyen bölge için kullanmamıştır. *Tetal* topraklarında ve Mısır’daki Arapların aynı gruba dâhil edilmesi bunu açık bir biçimde kanıtlamaktadır. Bu durumda Sebeos’un *Tetal* adıyla Hazar coğrafyasının denetimini elinde tutan Batı Türklerini kastettiği açıktır. Daha önce de değindiğimiz gibi Halife Osman döneminde Batı Türkleri ile onların vasalı olan Hazarların Derbend’de Araplara karşı bağlaşıklık güçleri olarak savaşması bu yorumu desteklemektedir. Ayrıca Sebeos’un *Tetal* toprakları ile Mısır’daki Arapların aynı gruba mensup olduğu yönündeki ifadeleri üzerinde durmak gerekir. Ermeni yazarın, bu yöndeki ifadeleri kuşkuyla yer bırakmayacak bir şekilde doğrudur. Bu bakımdan, Mısır fatihi ‘Amr b. Âs’ın askerî etkinliklerine değinmek önemlidir. Ali’nin halifeliğine en başından beri karşı çıkan ‘Amr b. Âs, Cemel Vakası’ndan sonra Halife Osman’ın intikamını almak için Muâviye’nin saflarına katılmıştı. Muâviye ile Ali arasındaki anlaşmazlık çözüme kavuşmayınca, Suriye ordusunun Ali’nin üzerine sevk edilmesinde başat bir rol oynamış ve Sıffin Savaşı’nda da Suriye süvari birliklerine komuta etmişti. Ardından Hakem Vakası’nda Ali’ye karşı Muâviye’yi destekleyerek onun halife olmasında etkili olmuştu. Buna ilave olarak emrindeki askerlerle Mısır’a hareket eden ‘Amr b. Âs, Ali’nin valisi Muhammed b. Ebû Bekir’i öldürerek Mısır valisi sıfatını kazanmış ve bu görevini ölümüne dek sürdürmüştü (Wensinck, 1986, s. 451). Bu bilgiler, Sebeos’un eserindeki kayıtlarla birlikte ele alındığında, *Tetallerin* yani Batı Türklerinin hâkimiyetindeki Hazar coğrafyasındaki Araplar ile Mısır’daki Arapların Emevî yanlısı grubu temsil ettiklerini doğrulamaktadır. Buradan hareketle, Sebeos’un Araplar arasındaki ayrılıkçı hareketleri doğru bir biçimde yansıttığı anlaşılmaktadır.

Şu ana kadar Sebeos’un zikrettiği *Tetal* adının, Batı Türklerine ve birkaç istisnai durumda Eftalitlere karşılık geldiğini gördük. Şimdiyse sorulması gereken soru, Sebeos’un bu adı niçin kullandığıdır. İkinci olarak bu ad, Sebeos’a ait özgün bir terim midir? Bu soruların yanıtı, Orta Çağ Ermeni edebiyatı ve tarihinin kendine özgü özelliklerinde saklıdır. Ermeni yazılı edebiyatının ürünleri, genellikle kilise mensubu kişiler tarafından telif edilmiştir. Yazarların din adamı olması nedeniyle bu eserlerde Hristiyanlıkla ilgili çok sayıda motif bulunmaktadır. Bu motifler olay örgüsüne dâhil edilmekte ve tarihsel olaylarla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda genellikle herhangi bir atf gösterilmeden Eski Ahit’ten çok sayıda alıntı yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Orta Çağ Ermeni edebiyatında çeviri faaliyetlerinin de önemli bir yer işgal ettiğini vurgulamak gerekir. *Tetal* adıyla ilgili sorunun çözümü bakımından, 685’te Ermeniceye çevrildiği söylenen Hippolytos’un *Chronicon* ya da *Liber Generationis* adlı eseri son derece önemlidir. Ermenice çeviri,

²⁹ “Արդ՝ առաքեաց Աստուած խորհուրդին ի մէջ բանակացն որդոցն Իսմայելի, և պատառեցաւ միաբանութիւն նոցա, և խառնեցան ընդ միմեանս, և բաժանեցան ի չորս մասունս: Մասն մի այն՝ որ ի Հնդկաց կողմանէն. մասն մի այն՝ որ ունին զԱսորեստանն և զկողմանս հիւսիսոյ. մասն մի այն՝ որ յԵգիպտոս և ի կողմանս Թետալացոց. մասն մի ի կողմանս Տաճկաց և յԱսկարաւն կոչեցեալ տեղոց: Եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս, և անհուն կոտորածով զմիմեանս սատակելին: Արդ՝ միաբանեալ այն որ յԵգիպտոս և որ ի կողմանս Տաճկաց՝ սպանին զթագաւորն իւրեանց, և աւար հարին զբազմութիւն զանձոցն, և այլ թագաւոր նստուցին: Եւ ինքեանք զնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:” (Sebeos, 1979, s. 175³²⁻¹⁷⁶⁶).

Anonim Yıllık (Անանուն ժամանակագրություն) adını taşımaktadır. Çeviriye her ne kadar Anonim adı verilse de, Yunanca aslı kaybolan Hippolytos'un eserinin Latince çevirisi Ermenice nüshayla karşılaştırılmış ve her iki çevirinin büyük oranda benzerlikler taşıdığı tespit edilmiştir. Filolojik araştırmalar bazı farklılıklar olmakla birlikte hem Ermenice hem de Latince nüshaların aynı eserin Yunanca aslından çevrildiklerini kesin bir şekilde ortaya koymuştur (Matevosyan, 2022, s. 338-339). Eserin Ermenice çevirisinde, Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'in çocuklarının listesi verilir. Bu liste verilirken Eski Ahit'ten (Yaratılış 10: 2) istifade edildiği anlaşılmaktadır. Ermenice metinde Yafes'in oğullarının adı zikredilirken, her bir adın karşısına sonradan onlara karşılık gelen halkların adı eklenmiştir. Bu bağlamda *Tetal* adı, halklar listesinde Yafes'in oğullarından biri olan Tuval'la (Ermenice: Թաբլ/**Tobel*) eşleştirilmiş ve **Tetağk*³⁰ (Թաւաղք) biçiminde çoğul olarak kaydedilmiştir (*Ananun Jamanakagrutivn*, 1904, s. 510). Ermenice metinde dikkat çeken nokta, *Tetağk* adının İyonlar, Traklar ve Makedonlar sıralamasında yer almasıdır. Bu coğrafi sıralamadan hareketle, *Tetağk* adının Strabon'un eserinde Thessalialılara karşılık gelen **Thettaloi* (Θετταλοί) adını hatırlattığını söylemek mümkündür (Strabo, 2001, s. 413). Zira Eusebios'un kroniğinin Ermenice çevirisinde bu ad Makedonlar ve Thessalialılarla birlikte anılmaktadır. Ermenice metinde söz konusu ad, Thessalialılara karşılık gelmekte ve **Tetağ* (Թաւաղ) biçiminde tekil olarak geçmektedir (Yevsebi Pampileay, 1818, s. 820). Eserini 13. yüzyılda tamamlayan Ermeni kronik yazarı Stepannos Orbelyan'ın eserinde *Tetal* adının farklı bir varyantı göze çarpmaktadır. Orbelyan, Hezekiel'e atıf yaparak, kıyametin yaklaştığı son günlerde Gog ve Magog'un İsrail diyarına çıkacağını, kuzey kapılarının açılacağını ve Büyük İskender'in kuzeyin sınırlarında durdurduğu ve aralarında Hun ile Sarmatların da yer aldığı yirmi iki halkın tekrar ortaya çıkacağını ifade ettikten sonra bunların adların zikretmektedir. Bu halklardan biri *Tetaller*dir. Ermeni yazar bu adı çoğul ve farklı bir biçimde **Tetgeatsik* (Թեղեացիք) olarak kaydetmiştir. Orbelyan'ın bahsettiği kehanete göre "Onları gören insanlar korkup kaçacak ve dağlara, kaya yarıklarına ve mezarlara saklanacaktır. Çok kişi öldürülecek ve onları gömecek kimse olmayacaktır, çünkü kuzeyden çıkan bu halklar hayvanların etini yiyecek ve kanını içecektir" (Stepannos Orbelean, 1911, s. 153₂₇-154₁₈). Orbelyan, bu halkların İskender'in inşa ettiği kapıyla durdurulduğunu söylemektedir. Ermeni yazar, bu ifadeleriyle açıkça *İskender Seddi*'ne atıf yapmaktadır. Bu kıssanın farklı bir varyantı, Kur'an'da da geçer (el-Kehf: XVIII, 83/82-98). Müfessirler ile modern Batılı araştırmacılar arasında genel kabul gören görüş, "iki boynuzlu" anlamına gelen Zülkarneyn'in Büyük İskender'le özdeşleştirilmesi gerektiği yönündedir; kıssa, genellikle Yahudiler olduğu söylenen soru soranlara bir cevap olarak sunulur. Zülkarneyn'in yeryüzünde güç verilen bir kişi olduğu, en batıya ve en doğuya kadar sefer düzenlediği ve zulme uğrayan insanların talebi üzerine Yecûc ve Mecûc istilalarına karşı demir ve bakırdan bir duvar ya da set inşa ettiği belirtilir. Adın kökeni ve burada taşıdığı tam anlam uzun süredir tartışılmaktadır (Watt, 1997, s. 127). Elmalılı Muhammed Hamdi, İslam kaynaklarındaki rivayetleri derleyerek *İskender Seddi*'nin nerede bulunduğu dair çıkarımlar yapmaktadır. Bu konuya dair çeşitli rivayetler bulunur. Zemahşerî ve Ebû Suud'a göre seddin inşa edildiği yer, Maverâünnehir civarı veya Çin Seddi'ne işaret etmektedir. Kadı Beyzâvî ise Kafkas Dağları ve *beyne's-seddeyn* yani Demir-kapı civarını esas alır. İbn Haldûn ve Ebû'l-Fidâ gibi tarihçilerin söylediğine göre burada I. Hüsrev Anûşirvân bir set inşa etmiştir. Ebû Reyhân'a göre bu mevki, esas olarak kuzeybatı yönünde aranmalıdır. Elmalılı, Hezekiel kitabına atıfla *âhirü'l-cirbiyâ* şeklinde kaydettiği iki büyük dağa değinir. *Cirbiyâ* adının Sibiryâ'yı anımsattığını ileri sürer. Buradan hareketle *İskender Seddi*'nin Ural Dağları ile Behreng Boğazı arasında veya Ural Dağları ile Kafkas Dağları arasında yer alabileceğini söyler. Buna ilave olarak seddin kurulduğu mevkiler arasına Türkistan'ı da dâhil eder (Yazır, 2022, s. 69-70).

³⁰ Ermeni alfabesinde *η* harfi, kimi araştırmacılar tarafından Latin alfabesinde *g*'nin yanı sıra *l* harfiyle de karşılanmaktadır. Özellikle erken dönem araştırmacılar bu bağlamda *l* denkliliğini kabul etmişlerdir. Örneğin *Ġevond* yerine *Levond*, *Ġazar* yerine *Lazar*, *AĠvan* yerine *Alvan* yazımları gibi. Bu bakımdan *Tetağk* olarak yazılan sözcük *Tetalk* şeklinde de yazılabilir.

Bu sorunun çözümü bakımından Yunan kronik yazarlarının dayandığı gelenek üzerinde durmak elzemdir. Bu bağlamda Thessialıların adı ve tarihsel rolü, uzun süredir Hellenistik dünyanın ilgisini çekmiştir. Antik Yunan kahramanlık destanlarında, Pontus Euxinus'un güney ve doğu kıyılarına, özellikle Pontus bölgesine ve Kolkhis'e sık sık atıflar yapılmaktadır. Yunanlar Büyük İskender'in doğu seferleri sırasında Küçük Asya, İran ve çevresindeki bölgelerin coğrafi özelliklerini yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu süreçte, kahramanlık destanlarının metinlerde ileri sürüldüğü üzere Küçük Asya ve Kafkasötesi'yle olan bağlantılarına ilişkin çeşitli görüşler ve yorumlar ortaya çıkmıştır. Bu yorumların çoğu, etimolojik temellere dayanmaktadır. Mevcut veriler, bu görüşlerin Kafkasötesi halkları arasında da yaygın olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Tacitus'un eserindeki ifadeler dikkat çekicidir (Czeglédy, 1985, s. 208). Tacitus, bu konuda şunları söylemektedir: “Çünkü İberler ve Albanlar, ormanlık ve engebeli bölgelerde yaşadıklarından dolayı zorluklara ve dayanıklılığa daha çok alışmıştır. Kökenlerinin Thessialılara dayandığı söylenir. O sıralarda İason, Medea'nın ve ondan doğan çocukların ayrılışının hemen ardından Aeetes'in boş kalan sarayına ve ıssız Kolkhis'e geri dönmüştür.”³¹ Bu anlatılara koşut ifadeler, Strabon'un eserinde de yer almaktadır. Strabon, Ermenilerin Thessalia kökeniyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“İason'un, Thessialı Armenos'la birlikte Kolkhis ülkesine doğru yaptığı yolculuk sırasında oradan ayrılarak Hazar Denizi'ne kadar ilerlediği; yalnızca İberia ve Albania'yı değil, aynı zamanda Armenia ve Media'nın birçok bölgesini de ziyaret ettiği rivayet edilir. Buna hem İason'a atfedilen kutsal yerler hem de çeşitli anıtlar tanıklık eder. Yine rivayete göre Armenos, Boebeis Gölü kıyısında, Pherae ile Larisa arasında bulunan Armenion kentinin yerlisiydi. Kendisi ve beraberindekiler Akilisene ile Syspiritis bölgelerine yerleşmiş, ülkeyi Kalakhene'den Adiabene'ye kadar tutmuşlardır. Öyle ki, Armenia adının da ondan kaldığı söylenir” (Strabo, 1961, s. 230₁₄₋₂₄).

Tacitus ve Strabon'un Kafkas halklarının kökenini Thessalia'yla ilişkilendirme geleneğini diğer Yunan yazarların eserlerinden de görebiliyoruz. Örneğin Ermenilerin erken tarihine ilişkin bilgiler, MÖ 300 civarında Antiokheia'da Seleukos Nikator'un (MÖ 281-305) sarayında bulunan Thessialı tarihçiler Aleksandros, Pharsaloslu Kyrsilos ve Larissalı Medeios tarafından da kaleme alınmış olup, bu nedenle önemlidir. Bu tarihçilere göre Ermenilerin atası Armenios'un memleketi, yani Ermenilerin anayurdu, Thessalia'da Pherae ile Larissa arasında, Boebeis Gölü kıyısında yer alan Armenion şehridir. Ermeniler buradan İason ve Argonotlarla birlikte ayrılarak Armenia'ya yerleşmişlerdir. Dolayısıyla bu halkın eskiden Pelasgiotis bölgesinde, yani Thessalia'daki Pelasgların eski yerleşim alanında yaşamış olduğu düşünülmektedir. Elbette, bu tür efsanelerde bir halkın kökenine ilişkin anlatıların yalnızca adların benzerliğine dayalı uydurmalar olduğu genellikle kabul edilir; zira bu durum, Yunan mitolojisinde sıkça gözlemlenen bir olgudur (Markwart, 1928, s. 213). Yunan kaynaklarının verdiği bu veriler doğrultusunda, Movses Horenatsi'nin Pontus'un güney ya da doğu kıyıları için kullandığı *Tetalia* adının, Karadeniz'in güneydoğu kıyılarına, hatta Kolkhis bölgesine işaret ettiği düşünülebilir (Czeglédy, 1985, s. 208). Bu bağlamda Horenatsi'nin *Tetalia* şeklinde andığı bölgeyi Sebeos'tan farklı olarak Toharistan'a işaret eden “*Bahl Şahastan adlı Kuşan ülkesi*” yerine Armenia'nın batısına yerleştirdiğini hatırlamak önemlidir (Movses Horenatsi, 1913, s. 29₂₋₄). Orbelyan'ın eserinde Büyük İskender'le ilgili efsanede *Tetgeatsik* şeklinde geçen *Tetallerin* kuzeyli halklar arasında gösterilmesi ve *İskender Seddi*'nin bulunduğu yerle ilgili İslamî rivayetler, bu yorumu yapmayı mümkün hale getirmektedir. Ancak bunun sadece Horenatsi'nin eseri için geçerli olduğunu unutmamak gerekir. Zira Horenatsi, hatırlanacağı üzere Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusaroviç'in kökenini Partlarla ilişkilendirmekten uzak durduğu için *Tetalia* adıyla farklı bir bölgeye işaret etmişti.

Şu halde sorulması gereken soru şudur: *Tetal* adı, tüm bu anlatılanlar doğrultusunda İç

³¹ “*Nam Hiberi Albanique saltuosos locos incolentes duritiae patientiaeque magis insuevere. Feruntque se Thessalis ortos, qua tempestate Iaso post auctam Medeam genitosque ex ea liberos inanem mox regiam Aeetae uacuosque Colchos repetiuit*” (Tacitus, 2017, s. 36₂₆₋₃₀).

Asya'daki Eftalitlerin adıyla hiçbir etimolojik bağlantısı olmadığı halde, Ermeniler tarafından önce Eftalitlere, sonra da Batı Türklerine niçin uygulanmıştır? Bu sorunu açıklamak, *Eftal* ile *Tetal* adları arasında fonetik açıdan dikkat çekici bir benzerlik bulunması sayesinde kolaylaşmaktadır. Bu nedenle burada, Mavrikios ve Agathias'ın eserlerinde görülen **Nepthalitai* (Νεφθαλιται) örneğinde olduğu gibi bir ad aktarımı söz konusudur; bu örnekte açıkça, Eski Ahit'teki İbranice **Naftālī* (נַפְתָּלִי) adının, Yunan Septuaginta'sında **Nepthaleim* (Νεφθαλειμ) olarak geçtiği ve bunun Eftalitlere uygulandığı anlaşılmaktadır (Czeplédy, 1985, s. 208-209). Eski Ahit'te *Naftali*, Peygamber Yakup'un Bilha'dan doğan ikinci oğlu olarak geçmekte ve "Benim Savaşım" anlamına gelmektedir (Yaratılış 30: 7). Eski Ahit'e göre *Naftali*'nin payına düşen topraklar, büyük bir kısmı Celile Gölü'nün kuzeyinde kalan ve batıda Aşer ile Zevulun bölgeleriyle sınır teşkil eden dağları kapsayan bir bölgedir. Bu toprakların en güney noktası ise Celile Gölü'nün güney ucunda bulunmaktadır (Yeşu 19: 32). Eski Ahit'teki coğrafi veriler, *Naftali*'nin topraklarının kuzey yönünde olduğunu gösteriyor. Ermeni tarihçiler, muhtemelen bu verilerden hareketle "Kuzey Hükümdarı" olarak niteledikleri Batı Türk kağanının toprakları için *Naftali* adının bozulmuş bir biçimi olan *Tetal* adını kullanmışlardır. Bunu yaparken Yunan kaynaklarında Thessalialılara karşılık gelen *Thettaloi* adından hareket ettikleri düşünülebilir. Zira Orbelyan'ın kroniğinde *Tetgeatsik* şeklinde kaydedilen bu adın, kuzeyli halklar listesinde yer aldığından yola çıkıldığında böyle bir yorum yapmak mümkündür. Dolayısıyla Marquart'ın, Ermeni kaynaklarında yer alan *Tetal* adını Eftalitlerle veya Hazarlarla eşleştirmeye yönelik kuramının, filolojik açıdan da imkânsız olduğu görülüyor. Ermeni kronik yazarlarının böyle bir tercihte bulunması, hiç kuşkusuz o dönemin tarih yazımında halkların adını arkaikleştirme geleneğiyle ilgilidir. Zira Ermeni kronik yazarlarının, aynı geleneğe dayanarak çeşitli Türk halklarını *İskit*, *Hun* ve *Tacik* olarak zikretmesi bu yorumu destekliyor. Bu geleneğin sadece Orta Çağ Ermeni tarihçileri tarafından değil aynı zamanda Yunan, Süryani, Gürcü, Latin vb. tarihçileri tarafından da benimsendiğini ve dönemin tarih yazımının karakteristik bir özelliği olduğunu vurgulamak gerekir. Bu nedenle, dönemin söz konusu kaynaklarını bilimsel araştırmalarda kullanırken, filolojik tahliller ve mukayese yöntemi önemi göz ardı edilemeyecek bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Orta Çağ Ermeni kroniklerinin erken Hazarlara yönelik anlatıları, İslam kaynaklarındaki verilerden oldukça farklıdır. Bu nedenle erken Hazarlara ilişkin yapılan incelemelerde, araştırmacılar kaynak tercihinin bağlı olarak Hazarların tarih sahnesine çıkışıyla ilgili farklı dönemlere işaret etmiştir. Örneğin Barthold gibi araştırmacılar, İslam kaynaklarındaki verilerden hareket ederek Hazarların ortaya çıkışını Batı Türk Kağanlığı'nın henüz dağılmadığı bir döneme yani 627 gibi geç bir tarihe yerleştirmektedir. Marquart ise herhangi bir tarih vermese de, Ermeni kaynaklarındaki anakronik kayıtları esas alıp erken Hazarların tarihini Eftalitlerle ilişkilendirerek daha erken bir döneme yerleştirmektedir. Ancak her iki araştırmacının ortaya attığı görüşün kabul edilmesi oldukça güçtür. Zira Hazar Kağanlığı'nın, 630'da Batı Türk Kağanlığı'nın Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyetinin son bulmasından sonra ortaya çıktığı ve Hazarlar 7. yüzyılın ortalarında hâlâ Batı Türklerine tabi olduğu için Barthold'un fikirlerine temkinli yaklaşmak gerekir. Marquart'ın fikirleri ise daha çok tartışmaya açıktır. Alman Doğubilimci, ilkin Movses Horenatsi ve Sebeos gibi Ermeni tarihçilerinin eserlerinde geçen *Tetal* adını Eftalitlerle özdeşleştirmiş, ardından Mes'ûdî ve Belâzûrî'de Hazar etnonimiyle geçen olayları, zikredilen Ermeni kaynaklarıyla karşılaştırarak *Tetal* adıyla Hazarların kastedildiğini ileri sürmüştür. Ancak yazarın ileri sürdüğü her iki görüş de hatalıdır. Öncelikle *Tetal* ile *Eftal* adları arasında bir benzerlik olsa da, bu adların filolojik açıdan birbiriyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Ermeni kaynaklarında *Tetal* olarak geçen adın, Eski Ahit'teki *Naftali* ile Yunan kaynaklarındaki *Thettaloi* adlarına dayandığı ve Ermeni tarihçiler tarafından dönemin arkaikleştirme geleneğinden hareketle Eftalitlere uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda *Tetalin*, *Naftali* ile *Thettaloi* adlarının Ermeni kaynaklarındaki bozulmuş biçimi olduğu görülmektedir. *Tetal* adının, Ermeni tarihçiler tarafından Eftalitlere uygulandığı dönem sınırlıdır. Eftalit tarihinin genel hatları göz önüne alındığında, Ermeni tarihçilerin *Tetal* adını 558 yılına kadar Eftalitler için

kullandığını söylemek mümkündür. Bu tarihten sonra Eftalitler ve onların toprakları olan Toharistan, Batı Türklerinin hâkimiyetine girdiği için *Tetal* adının Eftalitlere karşılık gelmesi imkân dışıdır. Zira tarihsel olaylar, Ermeni tarihçilerinin *Tetal* adını 558 yılından sonra Toharistan topraklarının yeni efendileri olan Batı Türkleri için kullandığını kanıtlamaktadır. Diğer yandan Marquart, Horenatsi ile Sebeos'un *Tetal* adına yönelik tanımlamaları arasındaki ayrıma dikkat etmemiştir. Horenatsi *Tetalia* adıyla Armenia'nın batısını işaret ederken, Sebeos bu adı İran'ın doğusu için kullanmıştır. Sebeos'un 558'den sonraki olaylarda *Eftal* ile *Tetal* adını ayırması da, *Tetal* adının Eftalitler için kullanılamayacağının bir başka kanıtını teşkil etmektedir. Ayrıca Sebeos'un bu adı, Amuderya'nın ötesinden gelenler için kullanması ve 558'den sonra bu bölgenin Batı Türklerine ait olduğunun bilinmesi, Marquart'ın savunduğu tezlerin kabul edilemeyeceğinin ispatıdır. Horenatsi'nin, *Tetalia* bölgesini Armenia'nın batısında göstermesi ise Ermenilerin kendisine kutsiyet atfettikleri Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusaroviç'in, Partlarla olan akrabalık ilişkisine vurgu yapmaktan kaçınmasıdır. Zira Part Arşakuni Hanedanı'nın kuruluş öyküsüyle ilgili anlatıları, bu hanedanın Armenia kolunun kuruluşuyla ilgili olaylara hamletmesi bunu kanıtlamaktadır.

Marquart'ın *Tetal* adıyla ilgili tezlerini güçlü bir hale getirmek için kullandığı İslam kaynakları da tutarsız ve güvenilir olmaktan uzaktır. Bu nedenle sadece Ermeni kaynaklarının değil, aynı zamanda İslam kaynaklarının çelişkili anlatıları da onun hatalı sonuçlara ulaşmasına yol açmıştır. İslam kaynaklarında, Batı Türklerinin anlatıldığı olaylarda Hazar etnoniminin kullanılması, Marquart'ın *Tetal* adını Hazarlarla eşleştirmesine neden olmuştur. İslam kaynaklarının incelediğimiz 6. ve 7. yüzyıllardaki olaylarda, Batı Türklerini onların batıdaki temsilcileri olan Hazarlar üzerinden tasvir ettikleri anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Theophanes gibi Bizanslı tarihçilerin de aynı geleneğe dayandıkları görülmektedir. Kaynakların, Batı Türkleri ile Hazarlar arasında bir ayrım gözetmemeleri, onların söz konusu yüzyıllarda tek bir kağanlığa tabi olmaları nedeniyle gayet doğaldır. Ancak buna karşın Taberî, Mes'ûdî ve İbnü'l-Esîr gibi olayların çağdaşı olmayan İslam tarihçilerinin eserlerinde, istisnai durumlar olduğu dikkat çekmektedir. Bu tarihçilerin eserlerinde *Hazar* ve *Türk* ayrımının yapıldığı açıktır. Örneğin Taberî ve İbnü'l-Esîr, Emevi ordularının 652 civarındaki Belencer kuşatmasındaki olaylarda Hazar ve Türk adını birbirinden ayrı kullanmaktadır. Bu kuşatmada Belencer halkına yardımcı kuvvetler olarak gelenlerin *Türk* olarak adlandırılması bunun en açık kanıtlarından biridir. Bu kayıtlar Sebeos'un eserindeki verilerle uyumludur. Zira aynı hikâye Sebeos'un eserinde de geçmekte ve yardımcı kuvvetler burada *Tetal* adıyla anılmaktadır. Bu ayrım benzer şekilde Mes'ûdî'nin eserinde geçen I. Hüsrev Anûşirvân'ın İstemi Yabgu'nun kızıyla evliliğine dair anlatıda da yapılmıştır. Mes'ûdî bu konuya ilişkin rivayeti aktarırken, Türklerin kağanı ile Hazar meliklerini birbirinden ayırmaktadır. Söz konusu evliliğe dair anlatı Sebeos'un eserinde de geçmekte ve Ermeni yazar, I. Hüsrev'in karısını Büyük Hakan adlı *Tetal* hükümdarının kızı olarak zikretmektedir. Hiç kuşkusuz Sebeos'un bu tanımları, *Tetal* adını Hazarlar için değil Batı Türkleri için kullandığının bariz bir kanıtıdır. İslam tarihçilerinin böyle bir ayırmada bulunmasının nedeni ise eserlerini telif ettikleri dönemde Türk ve Hazar adlarının ayniyetinin siyasî bakımdan önemini kaybetmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Hazarlara ilişkin bilgiler veren İslam kaynaklarının 9. yüzyılda, Batı Türk Kağanlığı'nın dağılmasından sonra yazılması, bu siyasî ayırımın yapılmasında etkili olmuştur. Tüm bu açıklamalar doğrultusunda, Marquart'ın *Tetal* adını Hazarlarla eşleştiren kuramının Eftalitlerle ilgili kuramı gibi temelsiz olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Ermeni tarihçilerinin Eski Ahit'e dayanarak kullandıkları *Tetal* adının, Türk kavim adları listesinden çıkarılması gerekmektedir. Aynı zamanda Ermeni tarihçilerin Amu Derya ötesindeki Batı Türkleri için kullandığı *Tetal* adını, tarihsel süreçte Hazaria'da hâkimiyet tesis eden Batı Türklerini nitelemek için kullanmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu bakımdan Sebeos'un anlatılarını, Hazarların Batı Türklerine tabi olduğu dönemi göz önünde bulundurarak değerlendirmek önemlidir. Bu bağlamda çok yönlü bir kaynak analiziyle Sebeos'un eserinin Batı Türkleri ve erken Hazarlar için son derece mühim bir kaynak teşkil ettiği ve 7. yüzyıldaki olayların çağdaşı olmasından ötürü gerek Kafkasya gerek Kafkasötesi'ndeki gelişmeleri çok doğru bir biçimde yansıttığı ifade edilebilir.

References

- Abgaryan, G. V. (1965). "Sebeosi Patmutyuni" yev *ananuni areğtzvatzi*. Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Adontz, N. (1928). Grégoire l'illuminatur et Anak le Parthe. *Revue des études arméniennes*, 8(2), 233-245.
- Agatangeğay. (1914). *Patmutivn Hayots*. Tparan N. Ağaneani.
- Agathias. (1975). *The histories* (J. D. Frendo, Çev.). Walter de Gruyter.
- al-Balâdhuri. (2002). *Kitâb futûh al-buldân* (P. K. Hitti, Çev.). Gorgias Press.
- al-Masûdî. (1894). *Kitâb at-Tanbîh wa'l-Ischrâf*. M. J. de Goeje (Ed.), *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Cilt 8). E. J. Brill.
- al-Ṭabarî. (1990). *The history of al-Ṭabarî (Ta'rîkh al-rusul wa al-mulûk)* (Cilt 15) (R. S. Humphreys, Çev.). State University of New York Press.
- al-Ṭabarî. (1994). *The history of al-Ṭabarî (Ta'rîkh al-rusul wa al-mulûk)* (Cilt 14) (G. R. Smith, Çev.). State University of New York Press.
- al-Ṭabarî. (1999). *The history of al-Ṭabarî (Ta'rîkh al-rusul wa al-mulûk)* (Cilt 5) (C. E. Bosworth, Çev.). State University of New York Press.
- Ananun Jamanakagrutivn*. (1904). (B. Sargisean, Ed.). Surb Ğazar.
- Artamonov, M. İ. (1936). *Oçerki drevneyşey istorii Hazar*. Gosudarstvennoye sotsial'no ekonomîçeskoye izdatel'stvo Leningradskoye otdeleniye.
- Artamonov, M. İ. (1962). *İstoriya Hazar*. İzdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Bartol'd, V. V. (1968). Hazarî. *Soçineniya içinde* (Cilt 5, ss. 597-601). İzdatel'stvo Nauka.
- Baynes, N. H. (1912). The date of the Avar surprise. *Byzantinische Zeitschrift*, 21, 110-128.
- Chavannes, E. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg.
- Christensen, A. (1936). *L'Iran sous les Sassanides*. Levin & Munksgaard.
- Czeglédý, K. (1954). Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. *Magyar Nyelv*, 50, 142-151.
- Czeglédý, K. (1955). Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. *Antik Tanulmányok*, 2, 121-140.
- Czeglédý, K. (1958). Bahrâm Čobîn and the Persian apocalyptic literature. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 21-43.
- Czeglédý, K. (1985). A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. E. Schütz & É. Apor (Ed.), *Magyar őstörténeti tanulmányok* içinde (ss. 188-209). Körösi Csoma Társaság-Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Daryaei, T. (2009). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. I. B. Tauris.
- Derbend-Nâme*. (1851). (M. A. Kazem-Beg, Ed.). Imperial Academi of Sciences.
- Dineverî. (2017). *el-Ahbâru 't-Tivâl* (Z. Akman & H. S. Aytemür, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.
- Drevnetyurkskiy slovar'*. (1969). V. M. Nadelyev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev & A. M. Şçerbak (Haz.). İzdatel'stvo Nauka.

- Dunlop, D. M. (1954). *The history of the Jewish Khazars*. Princeton University Press.
- Frye, R. N. (1998). *The heritage of Central Asia from antiquity to the Turkish expansion*. Markus Wiener Publishers.
- Garsoian, N. (1997). The Aršakuni dynasty (A.D. 12-[180?]-428). R. G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian people from ancient to modern times* içinde (Cilt 1, ss. 63-94). St. Martin's Press.
- Gerland, E. (1894). Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios. *Byzantinische Zeitschrift*, 3, 330-373.
- Ghirshman, R. (1948). *Les Chionites-Hephtalites*. Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Golden, P. B. (1980). *Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars* (Cilt 1). Akadémiai Kiadó.
- Goubert, P. (1951). *Byzance avant l'Islam* (Cilt 1). Éditions A. Et J. Picard Et Cie.
- Gregory Abû'l-Faraj. (1976). *The chronography of Bar Hebraeus* (C. 1) (E. A. Wallis Budge, Çev.). Apa-Philo Press.
- Grousset, R. (1948). *L'empire des steppes*. Payot.
- Grousset, R. (1973). *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*. Payot.
- Gumilyov, L. N. (1967). *Drevnie tyurki*. İzdatel'stvo Nauka.
- Ġazar Parpetsi (1904). *Patmutivn Hayots yev Tuġt ar Vahan Mamikonean* (G. Ter-Mkr̄tçean & St. Malhasean, Ed.). Aragatip Mnatsakan Martiroseantsi.
- Ġevond. (1887). *Patmutivn Ġevondeay metzi vardapeti Hayots*. (K. Yezean & St. Malhasean, Ed.). Hratarakutivn Tiflisi Ink. Hayeren Grkeri Hrat.
- Hamza el-İsfahânî. (1844). *Târîhu sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ'* (Cilt 1, I. M. E. Gottwaldt, Ed.). Petropoli Publishers.
- Herodotus. (1998). *The histories* (R. Waterfield, Çev.). Oxford University Press.
- Hovhan Mamikonyan (1989). *Taroni patmutyun* (A. S. Sahakyan, Ed.). Horhrdayin Groġ.
- Hübschmann, H. (1897). *Armenische Grammatik*. Breitkoff & Hartel.
- Ibnu'l-Balkhî. (1921). *Fârs-nâma* (G. Le Strange & R. A. Nicholson, Eds.). Gibb Memorial Series.
- İbn A'sem. (2020). *el-Fütûh* (M. C. Caduk, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1991). *el-Kâmil fi 't-Târîh* (Cilt 3, A. Ağırakça, Çev.). Bahar Yayınları.
- Kartlis Tskhovreba: İstoriya Gruzii*. (2008). İzdatel'stvo Artanudji.
- Kirakos Gandzaketsi (1961). *Patmutyun Hayots* (K. A. Melik Ohancanyan, Ed.). Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Langlois, V. (1867). Zénob de Glag. *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie* içinde (Cilt 1, ss. 335-355).
- Langlois, V. (1884). Agathange. *Fragmenta Historicorum Graecorum* içinde (Cilt 5, ss. 99-193). Editore Ambrosio Firmin Didot.
- Maçoudi. (1862). *Les prairies d'Or* (Cilt 2, C. Barbier de Meynard & Pavet de Courteille, Trad.). A l'imprimerie Impériale.

- Markwart, J. (1928). Le berceau des Arméniens. *Revue des études arméniennes*, 8(2), 211-232.
- Markwart, J. (1929). Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. *Ungarische Jahrbücher*, 9, 68-255.
- Markwart, J. (1938). *Wehrot und Arang: Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran* (H. Schaeder, Ed.). E. J. Brill.
- Marquart, J. (1898). Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 12, 157-200.
- Marquart, J. (1901). *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Matevosyan, A. (2022). *Ašhatutyunner: Patmabanasirakan ev dzeragragitakan usumnasirutyunner*. Matenadaran Mesrop Maštotsi Anvan Hin Dzeragreri İnstitut.
- Michel le Syrien. (1901). *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)* (Cilt 2, J.-B. Chabot, Çev.). Ernest Leroux.
- Minorsky, V. (1958). *A history of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*. W. Heffer & Sons Ltd.
- Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica: Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen* (Vol. 2). Akademie-Verlag.
- Movses Horenatsi (1913). *Patmutivn Hayots* (St. Malhasean, Ed.). Hratarakçakan Masnajoğov.
- Movses Kağankatuatsi (1983). *Patmutivn Ağuanits ašharhi* (V. Arakelyan, Ed.). Haykakan SSH GA Hratarakçutyun.
- Németh, G. (1930). *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Hornyánszky.
- Nikephoros. (1990). *Nikephoros Patriarch of Constantinople: Short history* (C. Mango, Çev.). Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Novoseltsev, A. P. (1990). *Hazarskoye gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*. İzdatel'stvo Nauka.
- Pelliot, P. (1944). Qubčiri-qubčir et qubči'ur-qubčur. *T'oung Pao*, 37(5), 153-164.
- Pourshariati, P. (2008). *Decline and fall of the Sasanian empire*. I. B. Tauris Publishing.
- Priscus. (2014). *The fragmentary history of Priscus* (J. Given, Çev.). Evolution Publishing.
- Rásonyi, L. (2007). *Onomasticon Turcicum*. Indiana University Press.
- Róbert, B. (1958). Egy Priskos-hely történeti hiteléről. *Antik Tanulmányok*, 5, 75-78.
- Rosenthal, F. (1986). al-Balādhurī. *The encyclopaedia of Islam, New Edition* içinde (Cilt 1, ss. 971-972). E. J. Brill.
- Saint-Martin, M. J. (1819). *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (Cilt 2). De l'Imprimerie Royale.
- Sebeos. (1979). *Patmutivn* (G. V. Abgaryan, Ed.). Haykakan SSH Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.

- Sinor, D. (1996). The first Türk Empire (553-682). B. A. Litvinsky (Ed.), *History of civilizations of Central Asia* içinde (Cilt. 3, ss. 322-330). UNESCO Publishing.
- Sinor, D. (1997). The establishment and dissolution of the Türk Empire. *Studies in Medieval Inner Asia* içinde (ss. 285-316). Ashgate Publishing.
- Stepannos Orbelean, S. (1911). *Patmutivn nahankin Sisakan* (K. Şahnazarean, Ed.). Taparan N. Ağanean.
- Strabo. (1961). *Geography* (Cilt 5, H. L. Jones, Çev.). Harvard University Press.
- Strabo. (2001). *Geography* (Cilt 4, H. L. Jones, Çev.). Harvard University Press.
- Tacitus. (2017). *The annals of Tacitus: Books 5-6* (A. J. Woodman, Ed.). Cambridge University Press.
- Theophanis. (1883). *Chronographia* (Cilt 1, C. de Boor, Ed.). B. G. Teubner.
- Theophylacti Simocattae. (1887). *Historiae* (C. de Boor, Ed.). B. G. Teubner.
- Watt, W. M. (1997). al-İskandar. *The encyclopaedia of Islam, New Edition* içinde (Cilt 4, s. 127). E. J. Brill.
- Wensinck, A. J. (1986). ‘Amr b. al-‘Ās. *The encyclopaedia of Islam, New Edition* içinde (Cilt 1, s. 451). E. J. Brill.
- Ya‘qūbī. (2018a). *The works of Ibn Wāḍih al-Ya‘qūbī* (Cilt 2, M. S. Gordon, F. Robinson-Everett, K. Rowson & M. Fishbein, Ed.). Brill.
- Ya‘qūbī. (2018b). *The works of Ibn Wāḍih al-Ya‘qūbī* (Cilt 3, M. S. Gordon, F. Robinson-Everett, K. Rowson & M. Fishbein, Ed.). Brill.
- Yazır, E. M. H. (2022). *Hak dini Kur’an dili* (Cilt 4). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Yeremyan, S. T. (1963). *Hayastanı ıst “Aşharhatsoyts”-i (Pordz VII dari haykakan kartezi verakazmutyan jamanakakits kartezagrankan himki vra)*. Haykakan SSR GA Hratarakçutyun.
- Yevsebi Pampileay (1818). *Yevsebi Pampileay Kesaratsvoy Jamanakagank yerkmaseay* (M. Avgerean, Ed.). Vasn Srboyn Ğazaru.
- Zuckerman, C. (2007). The Khazars and Byzantium-the first encounter. P. B. Golden, H. Ben-Shammai, & A. Róna-Tas (Ed.), *The world of Khazars: New perspectives: Selected papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute* (ss. 399-432). Brill.

ETHICAL DECLARATIONS**Research and Publication Ethics**

I declare that this article is an original work and was prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics. The article has not been published elsewhere and is not currently under review by another journal.

All sources used in the study have been cited in accordance with academic standards. I declare that the study does not contain plagiarism, fabrication, falsification, or manipulation of data, and that the research findings have been presented in accordance with the principles of scientific integrity.

Author Contributions

The author single-handedly designed, conducted, and analyzed the study and prepared the report for this article. I have reviewed and approved the final version of the article and agreed to its publication.

Conflict of Interest

I declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript.

Funding

This research did not receive any specific grant, financial support, or funding from any public, commercial, or non-profit funding agencies.

Artificial Intelligence (AI) Usage Disclosure

During the preparation of this manuscript, artificial intelligence tools may have been used solely for limited purposes such as language editing, translation assistance, and stylistic improvement. Any AI-assisted translations or language corrections were carefully reviewed and verified by the author. Artificial intelligence tools were not used to generate the core scientific content, research design, analysis, or scholarly conclusions. All academic responsibility for the content of the manuscript rests entirely with the author.

Copyright and Permissions

I confirm that all necessary permissions for copyrighted materials have been obtained where required and that the manuscript does not violate any intellectual property rights.

Author Approval

I confirm that they have read and approved the final version of the manuscript and consent to its submission and publication.

ETİK BEYANLAR**Araştırma ve Yayın Etiği**

Bu makalenin özgün bir çalışma olduğunu ve bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hazırlandığını beyan ederim. Makale daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış olup başka bir dergide değerlendirme sürecinde değildir.

Çalışmada kullanılan tüm kaynaklar akademik kurallara uygun biçimde atıflanmıştır. Çalışmanın intihal, veri uydurma, veri tahrifi veya manipülasyon içermediğini; araştırma bulgularının bilimsel dürüstlük ilkelerine uygun şekilde sunulduğunu beyan ederim.

Yazar Katkısı

Çalışmanın tasarlanması, yürütülmesi, analizi ve makalenin raporlama aşamasını tek başına yürütmüştür. Makalenin son hâlini okuyup onayladım ve yayımlanmasını kabul ettim.

Çıkar Çatışması

Bu makalenin yayımlanmasına ilişkin herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan ederim.

Finansal Destek

Bu araştırma herhangi bir kamu kurumu, ticari kuruluş veya kâr amacı gütmeyen kuruluş tarafından finansal olarak desteklenmemiştir.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

Makalenin hazırlanması sürecinde yapay zekâ araçlarından yalnızca dil düzenleme, çeviri desteği ve anlatım iyileştirmesi amacıyla sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Yapay zekâ araçları tarafından yapılan çeviri ve dil düzenlemeleri tarafımdan dikkatle kontrol edilmiştir. Yapay zekâ araçları çalışmanın bilimsel içeriğinin, araştırma tasarımının, analizlerinin veya akademik sonuçlarının oluşturulmasında kullanılmamıştır. Makalenin içeriğine ilişkin tüm akademik sorumluluk bana aittir.

Telif Hakları ve İzinler

Telif hakkı gerektiren materyaller kullanılmışsa gerekli izinlerin alındığını ve çalışmanın herhangi bir fikrî mülkiyet hakkını ihlal etmediğini beyan ederim.

Yazar Onayı

Makalenin son hâlini okudum, onayladım ve yayımlanmasını kabul ettiğimi beyan ederim.